

БОРОТЬБА ЗА ВІДНОВЛЕННЯ «STATUS QUO» ПОЛЬЩІ НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ У 1918-1921 РОКАХ

Після трьох розподілів Речі Посполитої, що відбулися наприкінці XVIII століття, здавалося, польський народ навіки втратив свою державність. Однак події 1918-1921 років дали полякам шанс «відродитися із небуття».

Ключові слова: *Польща, війна, державна незалежність, міжнародні відносини.*

После трех разделов Речи Посполитой в конце XVIII века казалось польский народ навсегда потерял свою государственность. Однако события 1918-1921 годов предоставили полякам шанс для «возрождения из небытия».

Ключевые слова: *Польша, война, государственная независимость, международные отношения.*

After three partitions of Polish republic in the end of XVIII c. it seemed that Polish people have lost their statehood for ever. However, events of 1918-1921 have given a chance to Poles for revival from oblivion.

Keywords: *Poland, war, independent statehood, international relations.*

Весною 1918 року не підлягало сумніву, що Перша світова війна закінчиться поразкою центральних держав, а одним з її наслідків стане відбудова незалежної польської держави. З метою запобігти розвалу Австро-Угорщини в підписаному цісарем 16 жовтня 1918 року Маніфесті визначалося перетворення монархії на федеративну державу. Ці події спонукали польську патріотично налаштовану інтелігенцію до ще рішучих дій щодо відновлення державності. 28 жовтня 1918 року в Кракові на спільне засідання зібралися послы до крайового Сейму і Ради держави, на якому підняли питання про створення Польської ліквідаційної комісії (ПЛК) як тимчасової влади, на меті якої було прискорити об'єднання всіх поневолених польських земель [1]. Зібрання визнало, що тільки польський уряд у Варшаві потрібно наділити повноваженнями представляти Польщу на мирних переговорах і зажадало скликання протягом 10 тижнів сейму як найвищого представника народу обраного на демократичних засадах. До складу ПЛК увійшло 23 послы, що репрезентували всі провідні політичні угруповання Галичини. 30 жовтня 1918 року шеф краківської поліції Рудольф Крупінський визнав підпорядкування ПЛК, а наступного дня без опору під її крило перейшли казарми, арсенали і військові склади. Кроки щодо відродження Польщі викликали в суспільстві небувалий ентузіазм. На переконання лідерів ПЛК Краків мав бути лиш тимчасовим місцем перебування їх садиби – на меті мався переїзд до Львова. Однак цим планам завадили виступи (з 31 жовтня на 1 листопада 1918 року) українців, що досить швидко взяли під свій контроль Східну Галичину і Львів та проголосили створення Західно-Української Народної Республіки.

Шукаючи підтримки, літаком зі Львова до Кракова прибув професор Станіслав Сторонський. На його заклик йти на Львів, перш за, все відгукнулася молодь – студенти Ягеллонського університету. Вони припинили навчання і сформували студентський батальйон. Частина їх увійшла до складу команд бронепоездів «Śmigły» і «Smok», що боролися проти українців. Увага до Львова та Східної Галичини на переломі 1918-1919 років мала загальний характер [2]. Тільки на деякий час

більше зусиль було приділено південним кордонам, що було викликано початком, 23 січня 1919 року, повстанням чеських збройних формувань у Цешинському Шльонську.

Польсько-більшовицьку війну 1919-1921 років (у російській історії вона називається радянсько-польською війною) Польща вела за свою незалежність. У ході війни мав також визначитися східний кордон держави. Після капітуляції Німеччини радянський уряд скасував умови Брестського миру і розпочав збройну операцію. Радянські війська повинні були понести революцію в Європу і забезпечити перемогу комунізму. Фактично, військова операція, у першу чергу, була направлена проти незалежності Білоруської Народної та Литовської республік. У грудні 1918 року радянське військо зайняло Мінськ, у січні 1919 року – Вільно і Ковно. 27 лютого 1919 року було оголошено створення Литовсько-Білоруської Соціалістичної Республіки Рад. Захопленню білорусько-литовських земель Червоною армією перешкоджали поляки, і загалом все населення католицького віросповідання Західної Білорусії та Віленського краю, організовуючи комітети самооборони.

Польський уряд намагався затримати марш радянських військ на Схід, зумівши 5 лютого 1919 року домовитися з німецькою армією, що покидала окуповані території, згідно з рішенням Версальського мирного договору 1919 року щодо пропуску частин польської армії через підконтрольні німцям території. 9-14 лютого 1919 року польські війська закріпилися на позиціях по лінії: Кобрин – Пружани – вздовж рік Зельва і Німан. Через декілька днів до зайятих поляками укріплень підійшла Червона Армія. Таким чином, виник польсько-радянський фронт на території Литви і Білорусії. На початку березня 1919 року поляки розпочали наступ. Група військ генерала С. Шептицького зайняла Сломин і закріпилася на північному березі Німану, підрозділи генерала А. Листовського увійшли до Пінська і перейшли річку Ясельду та канал Огинського. У результаті чергового удару, в квітні 1919 року, поляки оволоділи Новогрудком, Барановичами та Лідою. Перша дивізія легіонів генерала Є. Ридза-Шміглого чисельністю 2,5 тис. вояків і група кавалерії підполковника В. Беліні-Пражмовського, що нараховувала 800 кавалеристів, взяли Вільно (після 1939 року місто називається Вільнюс). У період від початку травня до першої половини липня 1919 року лінія фронту стабілізувалася.

Частини польської армії створили Білорусько-Литовський фронт під командуванням генерала С. Шептицького. Після того, як Біловезькі переговори (червень-серпень 1919 року) закінчились невдачею, польська сторона розпочала наступ і зайняла Мінськ (8 серпня 1919 року), перейшла Березину і увійшла до Бобруйська (29 серпня 1919 року). Польсько-більшовицька війна на теренах України розпочалася в липні 1919 року, вже після завершення польсько-українських битв і зайняття польською армією Східної Галичини по річці Збруч. У вересні 1919 року Ю. Пілсудський заключив договір із керівником Української Народної Республіки С. Петлюрою щодо спільної боротьби проти Червоної Армії [3]. Напередодні Ю. Пілсудський розірвав союз із генералом А. Денікіним, що прагнув відновити Росію в кордонах, які існували до Першої світової війни, та відмовлявся визнати незалежність польської держави. Впродовж жовтня-грудня 1919 року польська сторона започаткувала мирні переговори з більшовиками спершу в Москві, а згодом у Мікашевичах на Поліссі. Завдяки зупинці наступу польського війська Червона Армія змогла вивільнити частину сил, що дозволило їй розбити А. Денікіна і С. Петлюру. На кінець 1919 року під польським контролем знаходились території на захід від лінії: по річках Збруч, Случ, Уборть, Березина.

У січні 1920 року, на прохання литовського уряду, Є. Ридз-Шмігла на чолі 1 і 3 дивізій легіонів виступив під Двінськ і, підтриманий литовськими силами, взяв місто й передав його Литві [4]. Скориставшись перервою в бойових діях у зимовий період, обидві сторони зайнялись підготовкою до наступу. Червона Армія накопичувала

сили в Білорусії, польська – в Східній Галичині. Радянське керівництво, з тактичних міркувань, старалося продовжувати мирні переговори (нота Г. Чичерина і Л. Скульського від 22 грудня 1919 року), одночасно розробляючи плани наступу. Польське керівництво відповіло на ноту вже 27 березня 1920 року, запропонувавши місцем переговорів Борисів, розташований на лінії фронту. Враховуючи підготовку росіянами наступу в Білорусії, пропозиція була відхилена. У березні 1920 року польська армія зайняла важливі стратегічні пункти: Мозир і Каленковичі, що затримало переміщення військ на Західний фронт.

24 квітня 1920 року між представниками Військового міністерства Польщі та Урядом С. Петлюри була підписана Військова конвенція між Польщею та Україною як додаток до Варшавського договору. Ця конвенція набирала чинності одночасно з Договором і повинна була діяти до моменту укладання військової угоди між українським та польським урядами. Згідно з Конвенцією, польські та українські війська повинні були діяти спільно як союзні армії. У випадку польсько-українських дій проти радянських військ на території Правобережної України військові операції мали проводитись під керівництвом польського командування.

25 квітня 1920 року розпочався наступ польської армії на Україні. Польські підрозділи під командуванням Є. Ридза-Шміглого при підтримці українських частин вже 7 травня 1920 року зайняли Київ та ключові висоти на Дніпрі [5]. 14 травня 1920 року радянське командування розпочало наступ на Двині і Березині, який, однак, був зупинений. 26 травня 1920 року радянські війська розпочали наступ на Україні (генерал О. Єгоров), а невдовзі кінна армія С. Будьоного прорвала польську оборону під Самогородком і створила загрозу оточення польських частин в Києві. 10 червня 1920 року польська армія залишила місто і з важкими боями відступила на схід. Червона Армія, яка переслідувала її, підійшла до Львова і Замостя.

Успішно закінчився наступ росіян, розчатий 4 липня 1920 року в Білорусії. На кінець липня радянські війська зайняли Вільно, Ліду, Гродно і Білосток. У першій половині серпня Червона Армія під командуванням М. Тухачевського дійшла до Вісли і створила загрозу для Варшави. У цій ситуації уряд Л. Скульського подав у відставку. Новий прем'єр С. Грабський передав всю владу Раді оборони держави, до складу якої увійшли: голова держави, голова (маршалек) сейму, прем'єр, три міністри, три представники армії і десять послів. Розпочаті західними дипломатами, за проханням уряду С. Грабського, попередні переговори не знайшли зацікавлення з боку уряду Радянської Росії. Тому уряд С. Грабського невдовзі також пішов у відставку, і прем'єром нового кабінету став В. Вітос. 28 липня 1920 року росіяни створили в Білостоці заміну польському уряду – Тимчасовий революційний комітет Польщі (Tymczasowy Komitet Rewolucyjny Polski).

Переломним моментом війни стала варшавська битва, що розгорнулася 13-25 серпня 1920 року [6]. Тягар оборони столиці лежав на армії Північного фронту – генерала Й. Халлера. Після відбитих атак частин радянського Західного фронту під командуванням М. Тухачевського, пройшла вдала атака на позиції 15 і 3 російської армії, проведена 5 армією генерала В. Сікорського. 16 серпня 1920 року маневрена група в складі п'яти дивізій піхоти і бригади кавалерії, під командуванням Ю. Пілсудського розгорнула наступ. Вона прорвала російський фронт під Коцком, зайняла Підляшшя і вийшла в тил військ М. Тухачевського. Атаковані з півдня і заходу радянські частини були змушені перейти прусський кордон, частина військ відступила на схід. У вересні М. Тухачевський намагався організувати оборону по лінії Німану (у районі містечка Обжиськ, що в 60 кілометрах на північ від Варшави), де прийняв бій, але був розбитий (втрати становили понад 18 тисяч вояків).

Зазнала поразки Червона Армія також на півдні Польщі. Після боїв під Комаровим Хрубешовом, у яких кінна армія С. Будьоного була розбита. Ця обставина спричинила відступ радянських військ. Польська армія вийшла на лінію Тернопіль –

Дубно – Мінськ. 12 жовтня 1920 року був підписаний указ про складання зброї, а 18 жовтня 1920 року воєнні дії було зупинено і підписано Ризький мирний договір, який встановив східний кордон Польщі.

Джерела та література

1. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка; Ін-т іст. досліджень; Центр іст. полоністики. – Львів, 2002. – С. 442
2. Макарчук С.А. Українська республіка галичан: Нариси про ЗУНР – Львів: Світ, 1997. – 192 с.; Красівський О. ЗУНР і Польща: політичне і воєнне протиборство (листопад 1918 – липень 1919 рр.) / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1999. – 43 с.; Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр.: Монографія. – Львів: Світ, 1998. – 488 с.; Ярема Я. Над Сяном. Листопадові дні 1918 року в Перемишлі: Події і роздуми / Упоряд., передм. та комент. С. Яреми; Післямова М. Литвина; НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів. регіон. сусп.-культ. т-во «Надсяння». – Львів, 1997. – 96 с.
3. Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa: Materiaiy z konf. nauk., Toruń, 16-18 list. 1995 r. / Nauk. red.: Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka. – Toruń, 1997. – 562 s.
4. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795-1990. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – С. 111
5. Лісевич І. У відблиску польських багнетів: Життя Києва під час перебування в ньому польських військ (травень-червень 1920 р.) / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. С.В. Віднянський. – Київ, 2002. – 220 с.
6. Прушинський М. Драма Пілсудського. Війна 1920 / Відп. ред. В.П. Ведіна; Пер. з пол.: В.В. Булгаков, В.П. Ведіна. – Київ: Лібра. 1997. – 335 с., [16] арк. іл., [5] арк. іл. у додатку на вкладці.

ГОЛОВНІ НАПРЯМКИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ІСПАНІЇ СЕРЕДИНИ 1980-х – ПОЧАТКУ 1990-х РОКІВ

Стаття розкриває особливості формування зовнішньої політики Іспанії в період становлення демократичного режиму. Автор аналізує відмінності в проведенні міжнародної політики урядами Іспанії. Також висвітлюється складний шлях Іспанії до вступу в ЄЕС та НАТО.

Ключові слова: НАТО, Європейський економічний союз, американсько-іспанські зносини, атлантисти, європейський вибір, рух неприєднання.

Статья раскрывает особенности формирования внешней политики Испании в период становления демократического режима. Автор анализирует различия в проведении международной политики правительствами Испании. Также освещается сложный путь Испании по вступлению в ЕЭС и НАТО.

Ключевые слова: НАТО, Европейский экономический союз, американско-испанские отношения, атлантисты, европейский выбор, движение неприсоединения.

The article reveals features of the formation of the foreign policy of Spain in the period of democratic rule. The author analyzes differences in the international politics governments of Spain. Also highlights the complicated path of Spain to join the EU and NATO.

Keywords: NATO, the European Economic Union, the American-Spanish relations, Atlanticists, the European choice, the Non-Aligned Movement.

Тема статті є важливою й актуальною, оскільки сучасна політика Іспанії виходить з позицій, які були закладені саме у 80-ті і 90-ті роки ХХ-го століття. Непростим і суперечливим був шлях Іспанії від політики «ізоляції» до вступу в міжнародні організації. Автор мав на меті виокремити етапи розвитку зовнішньополітичної діяльності Іспанії і проаналізувати специфічність дипломатії країни на кожному з них.

Процес демократизації зовнішньої політики Іспанії після смерті Франко (20 жовтня 1975 р.) [1, с. 199] пройшов декілька етапів. Етапи відрізняються залежно від того, який уряд знаходився при владі та яку зовнішню політику проводив. Автор вважає, що слід, перш за все, звернути увагу на наступні напрямки зовнішньої політики Іспанії в означений період:

1) американський; 2) європейський; 3) співробітництво з НАТО; 4) латиноамериканський; 5) радянський.

Перший етап розпочався з діяльності уряду Х. Аріаса Наварро. У програмній заяві нового кабінету міністрів, опублікованій 15 грудня 1975 р., йшлося про наближення Іспанії до західного співтовариства. Уряд А. Наварро (1974-1975 рр.) розпочав свою діяльність ще за життя Франко і мав проводити демонтаж франкістського режиму в Іспанії вже за часів короля Хуана Карлоса. Проте й у внутрішній, і у зовнішній політиці Наварро в цілому дотримувався позиції Франко. Так, 24 січня 1976 р. до Мадриду прибув з дводенним офіційним візитом держсекретар США Г. Кіссінджер. У той же день було підписано договір про дружбу і співробітництво між Іспанією і США, а також додаткові угоди, які стосувалися різних сторін цієї співпраці.

Оцінку договору дав Аріас Наварро 27 січня заявивши: «Це явна підтримка уряду і монархії» [5, с. 298]. Позиція Аріаса Наварро, як і Міністра закордонних справ Іспанії – Х.М. Арейльси – «кинутися в НАТО» [4, с. 167]. Х.М. Арейльса активно обговорював питання із зближення з ЄЕС із керівництвом делегацій країн-членів ЄЕС протягом січня 1976 р. У тому ж напрямі діяв і Король Іспанії. 31 травня 1976 р. Хуан Карлос відвідав Домініканську Республіку (Гаїті-Еспаньола). Наступний його візит був до Вашингтону, де він зустрівся з Президентом США – Дж. Фордом [4, с. 170].

Таким чином, зовнішньополітична діяльність уряду А. Наварро була спрямована як на підтримку політики США, так і на вступ у НАТО та ЄЕС.

1 липня 1976 р. Король санкціонував відставку уряду Наварро, оскільки блокування реформ і придушення опозиційного руху загострювали ситуацію в країні.

У червні 1976 р. на посаду прем'єр-міністра висунули кандидатуру Адольфо Суареса – лідера партії Національний рух. Розпочався наступний етап демократичних змін в Іспанії. Саме з його ім'ям традиційно пов'язують успішний «мирний перехід» від авторитарної диктатури до демократії. Важливим напрямком зовнішньої політики Іспанії у цей час було продовження співпраці з НАТО і Європейським економічним союзом. Обидва завдання при безпосередній участі Короля були виконані [8].

На початку діяльності уряду А. Суареса дуже помітним був відхил від проамериканської політики попереднього уряду. Про це свідчать перші офіційні візити голови уряду і міністра закордонних справ (А. Суарес відвідав Францію, М. Ореха – Австрію). У першому випадку мова йшла про державу, яка входила у склад НАТО, проте не брала участі у військових організаціях, у другому – про статус нейтральної держави. 6 серпня 1976 р. міністр закордонних справ М. Ореха заявив: «Питання про НАТО ретельно вивчається в тих колах, які безпосередньо зацікавлені в його вирішенні. Але, оскільки вступ в НАТО означав би участь Іспанії в одному з двох військових блоків, які протистоять один одному в двохполюсному світі, ця тема вимагає широкої національної дискусії. Особисто я бачу у вступі в НАТО як великі плюси, так і такі ж великі мінуси» [4, с. 180].

21 вересня 1976 р. М. Ореха і посол США в Мадриді У. Стеблер обмінялися ратифікаційними грамотами договору про дружбу й співробітництво. З цього моменту договір вступив у силу і діяв до вересня 1981 р.

Уряд А. Суареса змушений був лавірувати між обов'язками за угодами, що були підписані, обіцянками, що були дані, і тим напрямком політики, який би був більш корисним (економічно і політично) і безпечним для Іспанії.

Так, 27 вересня 1976 р. М. Ореха на сесії ГА ООН підкреслив зацікавленість власної країни в розрядці міжнародної напруги і припиненні гонки озброєнь, зупинився на темі деколонізації і проблемі Гібралтару та відносинах Іспанії з країнами Латинської Америки.

Зауважу, що Король Іспанії і уряд діяли однаково – зближення з країнами Латинської Америки, нейтральними країнами та ЄЕС і дистанціювання у відносинах з США та НАТО.

27 жовтня 1976 р. Хуан Карлос прибув з офіційним візитом в Париж, наступні тижні пройшли під егідою укріплення зв'язків Іспанії з Латинською Америкою. Наприкінці жовтня міністр торгівлі Іспанії Х. Льядо здійснив серію візитів в Нікарагуа, Коста-Ріку, Панаму – обговорювалися зв'язки Іспанії з цими країнами в різних галузях. 28 листопада в Мадрид здійснив візит Президент Венесуели Карлос Андрес Перес, в грудні того ж року – міністр закордонних справ Рамон Есковар Салом. У березні 1977 р. Іспанія поновила відносини з Мексикою. 9-10 березня 1977 р. на запрошення міністра закордонних справ Іспанії Мадрид здійснив візит віце-адмірал Чилі – Патрісіо Карвахаль. У ході візиту було підписано декілька угод про спів-

робітництво в різних галузях. Так, Іспанія, яка стояла на шляху демократичних перетворень, налагоджувала зовнішні зносини не тільки з демократичними державами, але й з державами, у яких панували диктаторські режими.

США не відмовлялися від спроб активізувати обговорення питання про взаємовідносини Іспанії та НАТО. Це питання обговорювалось з міністром закордонних справ М. Орехою у Вашингтоні під час проведення XXXI сесії ГА ООН, у листопаді 1976 р. за ініціативою держсекретаря США Г. Кіссінджера. За прийняття Іспанії до НАТО висловилися члени Північноатлантичної асамблеї у Вільямсберзі. У лютому 1977 р. в рамках іспансько-американської ради почала діяти спеціальна група, якій було доручено вивчити питання, пов'язані із можливим вступом Іспанії в НАТО.

Всередині країни не всі політичні сили висловлювались за вступ Іспанії в НАТО (заяви проти робили Комуністична партія Іспанії, Соціалістична народна партія Іспанії та Іспанська соціалістична народна партія) [7, с. 175].

Змінилося відношення Іспанії й до країн соціалістичного табору. З цього приводу міністр закордонних справ Іспанії М. Ореха наголосив: «Попередня політика Іспанії по відношенню до соціалістичних країн була неправильною і виходила з глибоко помилкових, на мій погляд, концепцій, якими користувалося іспанське дипломатичне відомство... Розвиваючись на ґрунті суворого дотримання норм міжнародного права, відносини Іспанії з соціалістичними країнами можуть стати в майбутньому надзвичайно плідними, вносячи істотний вклад у справу укріплення загального миру і безпеки народів. Відносини зі Східною Європою дозволять підвищити роль Іспанії в системі сучасних міжнародних відносин, створять новий фактор – фактор рівноваги – і відкриють можливість подальшого розвитку зовнішньої політики країни» [4, с. 187].

21 січня 1977 р. було проголошено про встановлення дипломатичних відносин з Румунією; через тиждень дипломатичні відносини з Іспанією встановили Югославія, Болгарія і Польща. 9 лютого 1977 р. СРСР та Іспанія вирішили обмінятися офіційними представництвами на рівні посольств [7, с. 103]. Пізніше були встановлені дипломатичні відносини між Іспанією та Угорщиною і Чехословаччиною, 4 квітня 1977 р. – між Іспанією та Німецькою Демократичною Республікою, 4 липня було підписано протокол про встановлення дипломатичних відносин послами Іспанії та Монгольською Народною Республікою в Парижі.

Після нормалізації відносин з соціалістичними країнами іспанський уряд спрямував свою політику на розвиток зв'язків з так званими «нейтральними» країнами. 7-10 березня 1977 р. в Мадрид здійснив візит міністр закордонних справ Австрії В. Пар; більш інтенсивними стали контакти Іспанії зі Швецією і Швейцарією.

Наступний крок А. Суареса – візит у Мексику, де він і М. Ореха зустрічалися з президентом Хосе Лопесом Портельо і секретарем закордонних справ Сантьяго Роелем. Було переглянуто чинні угоди про торгівлю, відміну віз, питання про туризм, про співробітництво в науковій, економічній, промисловій та інших галузях.

Після закінчення переговорів в Мексиці А. Суарес попрямував до США, де зустрічався з Президентом Дж. Картером. Результатом зустрічі була офіційна заява, у якій було зроблено посилання на новий американсько-іспанський договір, що пролунало як попередження: Іспанія була військовим партнером США, та, ідучи на внутрішні вибори, вона повинна була пам'ятати про обов'язки, які взяла на себе [4, с. 192].

У зовнішньополітичній діяльності «другого» уряду Суареса акцент робився на подальше співробітництво держав з різним суспільним укладом. Внесок Іспанії в «західну захисну систему» пов'язувався з існуючими відносинами з США. Що ж стосується питання НАТО, то уряд не заперечував проти його обговорення, але в той же час не висловлювався на користь вступу.

У листопаді 1977 р. лідер ІСРП зробив перші самостійні кроки на міжнародній арені і візитував у США, де зустрічався з віце-президентом США У. Мондейлом,

помічником президента з питань національної безпеки З. Бжезинським, держсекретарем Е. Венсом й іншими офіційними посадовцями [4, с. 197]. У грудні 1977 р. делегація ІСПП на чолі з Ф. Гонсалесом перебувала в Москві та вела переговори з керівниками держави. Обидві делегації були за подолання розколу сучасного світу на військово-політичні блоки, проти їх розширення [2, с. 105].

24 листопада 1977 р. Іспанія офіційно стає членом Європейської Ради. Виступаючи на засіданні ради в січні 1978 р., М. Ореха нагадав, що Європа не обмежується країнами, які входять в ЄЕС. До неї входять також держави, які створюють зони вільної торгівлі, і з ними також необхідно розширювати діалог.

У цей період часу можна спостерігати прямування Іспанії до розвитку міжнародного співробітництва на позаблоковому ґрунті і це отримало підтвердження в ході зустрічей з керівниками нейтральних та неприєднаних країн Європи.

Латиноамериканський напрям Іспанії підтверджувався візитами Хуана Карлоса 8-18 вересня 1977 р. у Венесуелу, Гватемалу, Гондурас, Сальвадор, Коста-Ріку і Панаму. У венесуельському парламенті Король Іспанії висунув ідею про створення іспансько-латиноамериканського співтовариства, яка стала стрижнем всієї подальшої політики Іспанії в цій частині світу. Через рік після поїздки Хуана Карлоса в Латинську Америку попрямував А. Суарес. Підсумком поїздки у Венесуелу стало спільне комюніке, у якому підкреслювався намір співдіяти більш повному здійсненню прав людини.

Поїздка 1978 р. А. Суареса на Кубу сприйнялася по-різному [4, с. 189]. Виступаючи перед журналістами, Фідель Кастро підкреслив, що Куба глибоко цікавиться іспанською політикою і має щирю надію на те, що ця країна є рівноправним членом світового суспільства, і буде проводити в життя той курс, який буде абсолютно незалежним, нейтральним і дружнім по відношенню до країн, що розвиваються [4, с. 199].

Чергову поїздку до Латинської Америки Хуан Карлос здійснив з 16 листопада по 1 грудня 1978 р. (Мексика, Перу, Аргентина). Під час візиту було підписано декілька договорів про економічне співробітництво, обговорювалася ідея іспансько-латиноамериканської спільноти націй.

У червні 1978 р. Хуан Карлос наніс візит в КНР. Під час зустрічі Король заявив: «Ми бажаємо, щоб міжнародні відносини ґрунтувались на мирній основі, підтримки миру і безпеки, що вплине на розвиток співробітництва і дружніх відносин між всіма народами» [4, с. 200].

У 1977-1978 рр. Іспанія переживала економічну кризу. В цих умовах уряд вирішує активізувати свої зусилля зі зближення з Європейським економічним співтовариством. 28 липня 1977 р. міністр закордонних справ М. Ореха офіційно представив в Брюсселі заявку на вступ Іспанії в якості повноправного члена в ЄЕС. 20 вересня рада міністрів ЄЕС підтвердила отримання цієї заявки і доручила Комісії європейських країн розглянути її і дати свій висновок [5, с. 312]. Наприкінці серпня 1977 р. Суарес візитував в Гаагу, Копенгаген, Париж, Рим, а в першій половині жовтня – завершив серію візитів до столиць держав-членів ЄЕС.

В іспанському уряді було створено спеціальний пост міністра у справах відносин з ЄЕС. 13 лютого 1978 р. присягу в якості керівника нового відомства приніс Леопольдо Кальво Сотело. Спілкуючись із журналістами, він висловив оптимізм з приводу перспектив переговорів щодо вступу Іспанії в «Спільний ринок».

29 листопада 1978 р. Комісія європейських спільнот завершила обговорення іспанської заявки, яка була їй передана рік тому, і дала позитивну відповідь. У подальшому рада міністрів ЄЕС, ознайомившись із висновком, дала згоду на офіційне відкриття переговорів про вступ Іспанії в лютому 1979 р.

Тим часом, розв'язання питання вступу Іспанії в НАТО, на позитивне і швидше вирішення якого тиснула американська сторона, іспанський уряд бойкотував.

Міністр закордонних справ М. Ореха визнав, що членство Іспанії в НАТО повинна вирішувати нація і що участь в Північноатлантичному альянсі не змінить загального стратегічного балансу в Європі. А. Суарес виразив думку, що це питання повинна вирішувати не одна партія, і вирішується воно національним консенсусом, до того ж вирішення цього питання не є терміновим [5, с. 316].

Саме в цей час розпочинаються конфлікти всередині правлячої партії – позицію А. Суареса щодо вступу в НАТО не поділяли представники правого крила партії.

США вирішили посилити «тиск» на Іспанію, і в червні 1978 р. до країни прибув американський представник США Теренс Тодмен.

В наслідок того, що на А. Суареса тиснули не тільки з-за кордону але й всередині партії, а сам він схилився до позаблокової політики, А. Суарес опинився перед непростим вибором: на виступах у конгресі продовжував відстоювати позаблокову політику, але вже не так впевнено, як раніше. Стала помітною різниця в проведенні міжнародної політики та в поглядах на неї між представниками уряду. Міністр закордонних справ М. Ореха демонстрував власну позицію на зовнішню політику Іспанії, і вона стала все більш відмінною від тієї, що проводив голова уряду. Так, М. Ореха наголошував на тому, що не має бажання дотримуватись ані нейтралітету, ані політики держав «третього світу». Він підкреслював, що Іспанія має особливі відносини з країнами Латинської Америки, арабськими країнами, зацікавлена проблемами Середземномор'я і солідарна з країнами Африки, які розвиваються [4, с. 318]. У цих умовах прем'єр-міністр А. Суарес вимагав розширення своїх прав, і Королівським декретом від 14 серпня 1979 р. була створена спеціальна урядова комісія з питань зовнішньої політики, головування на ній було доручено саме йому.

У цей період більш прохолодними стали іспансько-американські відносини. Під час загострення ситуації в районі Персидської затоки, після скинення шахського режиму в Ірані, іспанський уряд не дозволив американським винищувачам-бомбардувальникам зробити посадку на авіаційній базі в Торрехоні [4, с. 216].

У 1979 р. активізувалися спроби, спрямовані на зближення Іспанії з ЄЕС. 5 лютого в Брюсселі представники Іспанії (М. Ореха і Л. Кальво Сотело) заявили, що готові в повному обсязі взяти обов'язки, які витікають із участі в ЄЕС. Повернувшись до Іспанії М. Ореха зробив заяву, що початок переговорів щодо вступу в ЄЕС є «важким», і пов'язав можливий вступ Іспанії в ЄЕС з її членством в НАТО.

«Атлантисти» із занепокоєнням слідували за укріпленням взаємовигідних відносин між Іспанією і соціалістичними державами. Особливо успішно розвивалися іспансько-радянські відносини. Найвищого рівня було досягнуто в 1979 р. (М. Ореха прибув з візитом до Радянського Союзу в січні 1979 р., міністр закордонних справ СРСР здійснив відповідний візит в листопаді того ж року).

1979-1980 рр. були для Іспанії роками активізації відносин з країнами Латинської Америки, Арабського Сходу, Африки й Азії [4, с. 320].

Не витримавши тиску проатлантично і проамерикансько налаштованих елементів всередині власної партії і країни, А. Суарес змушений був піти у відставку в січні 1981 р. Його наступником стає Леопольдо Кальво Сотело. Скориставшись зміною влади, консервативно налаштовані офіцери вирішили влаштувати державний заколот, але Король, спираючись на відданих воєначальників, поклав край спробі захоплення влади [9, с. 309].

Уряд Соціально-демократичного Центру на чолі з Л. Кальво Сотело (1981-1982 р.) у зовнішньополітичній діяльності головну увагу приділяв зміцненню позицій Іспанії в Західній Європі, послабивши активність у Латинській Америці й в інших регіонах світу. У програмній промові, з якою новий голова уряду виступив у конгресі депутатів 18 лютого 1981 р., прямо заявлялося, що він буде намагатися проводити «європейську, західну політику» [10].

Вже 9-10 квітня 1981 р. в Іспанію здійснив офіційний візит держсекретар США А. Хейг. У виступі на прес-конференції в Мадриді він заявив, що «бази в Іспанії, надані в розпорядження США, мають велике значення для оборони Заходу» [5, с. 320]. За результатами зустрічі було вирішено в найближчий термін почати переговори про поновлення угоди між Іспанією і США, термін дії якого закінчувався.

6-10 липня Хосе Педро Перес Льорка прибув з візитом до Вашингтону, де зустрівся з президентом і представниками вашингтонської адміністрації; ним було дано обіцянку контролювати «операцію НАТО» і співдіяти перезаключенню угоди з США на максимально вигідних для них умовах.

Почали ускладнюватися іспансько-радянські відносини [2, с. 100-105].

29 жовтня 1981 р. конгрес депутатів 186 голосами проти 146 прийняв надану урядом резолюцію про початок ведення переговорів про вступ Іспанії в Північно-атлантичний альянс. 26 листопада аналогічне рішення прийняв сенат [5, с. 335-340]. 2 грудня 1981 р. посол Іспанії в Брюсселі вручив генеральному секретарю НАТО Дж. Лунсу лист, у якому іспанський уряд заявляв про готовність прийняти рішення до вступу в Північноатлантичний альянс.

10 грудня 1981 р. міністри закордонних справ країн-членів НАТО підписали в Брюсселі протокол про вступ Іспанії в НАТО. Цей протокол вступив у силу, коли всі країни, які брали участь в угоді, прозвітують про його схвалення уряду Сполучених Штатів Америки. За цим протоколом королівство Іспанія стане країною, що бере участь в Альянсі в день, коли Іспанією буде вручено документ про приєднання до нього [до Альянсу – А.Х.] Сполученим Штатам Америки. Церемонія підписання документу відбулася в присутності міністра закордонних справ Іспанії Переса Льоркі.

2 липня 1982 р. міністр закордонних справ Іспанії Х.П. Перес Льорка і американський посол в Мадриді Т. Тодмен підписали «Згоду про дружбу, оборону і співробітництво». Зміна слова «угода» («договір») на «згода» занижувала значення документу і позбавляла президента США проблем, пов'язаних з необхідністю представляти його на ратифікацію сенату. Згода підтверджувала, що США продовжують користуватися військово-повітряними базами Морон-де-ла-Фронтера, Торрехон і Сарагоса, а також військово-морською базою в Роте; складами боєприпасів в Картахені, станціями зв'язку в Уомсі, Інохесі, Сольєрі і на Менорці, Ескатаде-Баресі... Припиняв існування Об'єднаний штаб військових сил США в Іспанії, який став непотрібним, оскільки Іспанія вступила в НАТО. Строк згоди визначався в 5 років [3, с. 266].

Затримувався вступ Іспанії в ЄЕС, оскільки досі не були вирішені і виникали нові проблеми економічного характеру на кордоні із Францією. Не було вирішено питання Гібралтару, оскільки в умовах військових дій між Англією і Аргентиною в районі Фолклендських островів неможливо було зробити звернення щодо вирішення даного питання.

Таким чином, політика Л. Кальво Сотело істотно відрізнялася від політики, яку проводив його попередник на міжнародній арені – А. Суарес: К. Сотело призупинив тему Близького Сходу, ввів країну в НАТО і не звертав достатньо уваги політиці з країнами «третього світу». У цілому від політики розвитку співробітництва з усіма державами, незалежно від їх суспільного укладу, не залишилось нічого.

Прихід до влади Іспанської соціалістичної партії (жовтень 1982 р.) з'явився важливою віхою в історії постфранкістської Іспанії, ознаменував зрушення «вліво» в політичному житті країни. Соціалісти здобули перемогу на виборах, виступивши з критикою пронатівської політики своїх попередників. Вони також висунули програму боротьби за розрядку та ядерне роззброювання.

Після приходу до влади ІСПП тон заяв її керівництва відносно участі в НАТО ставав все більш помірним і обережним. Однак уряд фактично «заморозив» інтеграцію країни у військову структуру Північноатлантичного альянсу [6, с. 44-45].

Рішення про вступ Іспанії в «Спільний ринок» було прийнято лише в березні 1985 р. У відповідності з ним країна стала членом ЄЕС з 1 січня 1986 р., було встановлено 7-річний перехідний період, впродовж якого іспанська економіка повинна була пристосуватися до умов Спільноти.

Надаючи особливе значення зв'язкам з арабськими державами, Іспанія виступала за всеохоплююче врегулювання близькосхідного конфлікту. Були встановлені дипломатичні відносини з Ізраїлем. Іспанія засуджувала політику апартеїду, яку проводили в ПАР. У січні 1986 р. уряд ІСРП об'явив про припинення поставок Іспанією зброї Преторії і вимагав, щоб військовий аташе посольства ПАР в Мадриді покинув країну.

Зовнішня політика Іспанії складалася в боротьбі між проатлантичними колами і демократичними силами, виступаючи за незалежний, реалістичний курс країни.

Головна відмінність латиноамериканського напрямку зовнішньої політики іспанських соціалістів від політики їх попередників полягає в тому, що ІСРП і уряд Гонсалеса на міжнародній арені виступили на користь визнання права латиноамериканських народів щодо визвольної боротьби, за вільний соціально-політичний вибір.

Після приходу до влади ІСРП в розвитку радянсько-іспанських відносин теж наступив новий етап. Спираючись на вже накопичений досвід двосторонніх відносин, на їх політичні і юридичні підґрунтя, СРСР і Іспанія пішли на шляху їх подальшого розвитку [6, с. 50-55].

На цьому перехідному етапі до демократії зовнішня політика Іспанії була орієнтована на інтеграцію в міжнародне співтовариство. Уряди Х. Аріаса Наварро, А. Суареса, Л. Кальво Сотело та Ф. Гонсалеса прагнули забезпечити міжнародну підтримку процесу демократизації, затвердити західноєвропейську орієнтацію Іспанії і нормалізувати її міжнародні зв'язки. Зовнішня політика ґрунтувалася на досягненні консенсусу, який забезпечував послідовність і поступовість дій, їх швидше реалістичний, ніж ідеологічний характер. Єдність дій у зовнішньополітичній сфері значно зміцнила імідж та престиж Іспанії. Нині майже всі експерти визнають, що до кінця 1980-х років у зовнішній політиці Іспанії були вдало вирішені завдання як інтеграції в Західну Європу, так і нормалізації міжнародних зв'язків в цілому.

Джерела та література

1. Дамс Х.Г. Франсиско Франка. – Ростов-на-Дону, 1999.
2. Дубинин Ю. Непростой путь к дипломатическим отношениям с Испанией // Международная жизнь. – 2000. – № 2. – С. 98-112.
3. Іваницька О.П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002): Навч. посібник. – Вінниця: Фоліант, 2003. – 560 с.
4. Красиков А.А. Испания и мировая политика: полвека дипломатической истории. – М.: Международные отношения, 1989. – 349 с.
5. Пожарская С.П. Испания и США: Внешняя политика и общество, 1936-1976. – М.: Наука, 1982. – 343 с.
6. Хенкин С.М. Испания: время перемен // У политической карты мира. – М: Знание, 1986. – № 5. – С. 44-63.
7. Хенкин С.М. Испания после диктатуры: (Социально-политические проблемы перехода к демократии) / Рос. АН, Ин-т сравнительной политологии и проблемы рабочего движения. – М.: Наука, 1993. – 199 с.
8. Хенкин С.М. Король-реформатор // http://faces.ng.ru/foreign/2001-01-11/1_kingreformer.htm/
9. Чернышев В.П. Призраки долины павших: неофашизм в Испании после Франко. – М.: Мысль, 1983. – 319 с.
10. Espana, un actor destacado en el ambito internacional // Coord, Ferre I. ‘ ‘ М., Madrid :Fundacion para el analisis y los estudios sociales, 2000. ‘ 345 p. http://www.portalus.ru/modules/politics/print.php?subaction=showfull&id=1142970468&archive=&start_from=&ucat=3&

РОЗВИТОК ФІЗКУЛЬТУРИ І СПОРТУ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті висвітлюються питання розвитку фізичного виховання і спорту в навчальних закладах Півдня України на початку ХХ ст.

Ключові слова: учнівський спорт, Південна Україна, спортивні гуртки, гімнастичні товариства.

В статье освещаются вопросы развития физического воспитания и спорта в учебных заведениях Юга Украины в начале XX века.

Ключевые слова: ученический спорт, Южная Украина, спортивные кружки, гимнастические общества.

The article describes questions of physical training and sport development in learning establishments of Southern Ukraine in the beginning of XX century.

Keywords: pupils' sport, Southern Ukraine, sport groups, gymnastic society.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. став періодом глибинного реформування усіх сторін соціально-політичного та економічного життя країни. Капіталізація держави спричинила появу нових видів діяльності і захоплень людини, серед яких не на останньому місці було заняття різних верств населення спортом. Фізична культура стає суттєвим елементом соціального життя народу. Російські спортсмени досягають перших успіхів на міжнародних змаганнях, беруть участь в Лондонських і Стокгольмських Олімпійських іграх 1908 і 1912 рр. У Росії створюється Національний олімпійський комітет, проводяться Всеросійські олімпіади 1913 р. (м. Київ) і 1914 р. (м. Рига). Успіхи в спорті стають індикатором військової потужності російської держави на міжнародній арені. Все більше уваги уряд приділяє запровадженню фізичного виховання в навчальних закладах. По всій території імперії при освітніх закладах відкриваються спортивні гуртки і гімнастичні товариства; в Санкт-Петербурзі і Москві створюються студентські спортивні ліги, безліч молодих людей із задоволенням займаються фізичною підготовкою, беруть участь у численних змаганнях з різних видів спорту.

З проголошенням Україною незалежності різко зріс інтерес до культурного минулого нашої країни. Як частина науки, історія фізичної культури належить до числа недостатньо вивчених сторін культурного життя України. Щоб компенсувати інформаційний вакуум, вченими спостерігається посилена увага до історії виникнення і розвитку національної системи фізичного виховання. Зусиллями ряду дослідників (О.М. Вацеба (1992), Я.Б. Боднар (2002), Є.Н. Приступа (1996), А.В. Цьось (2005), Н.А. Деделюк (2004), А.С. Бондар (2006) та ін.) за останні роки були захищені наукові роботи, присвячені зародженню і розвитку фізичної культури в Україні [1]. У пресі з'явилися статті, присвячені регіональним особливостям розвитку гімнастичних і спортивних товариств, різних видів спорту, становленню фізичного виховання в навчальних закладах. Завдяки цьому відкрилося багато нових, раніше невідомих документів, а разом з ними стали відомі цінні історичні факти спортивно-масового й олімпійського руху на території нашої держави. Уперше, у рамках цих робіт, українські вчені-історики зробили спроби переосмислити і дати якісно нові оцінки процесам фізкультурної освіти, спортивно-масовому руху на Україні. Разом з

тим зазначимо, що, незважаючи на активізацію наукових досліджень у сфері фізичного виховання, фундаментальних, узагальнюючих робіт на цю тематику сьогодні дуже мало. Найменш дослідженим у цьому відношенні є питання налагодження фізичного виховання в освітніх установах південного регіону. Надруковані за останній час публікації місцевих педагогів, істориків і краєзнавців, безумовно, містять у собі цінний історичний матеріал, проте розкривають лише окремі аспекти даної теми. Ретельно вивчивши існуючі науково-публіцистичні роботи, а також наявну джерельну базу, доводиться констатувати, що у фондах наукових бібліотек та обласних архівів знаходиться ще значна кількість цікавих, раніше не досліджених історичних матеріалів.

Мета цієї статті на основі нових документів вивчити питання налагодження фізичного розвитку учнів у рамках навчальної програми, визначити пріоритетні напрями позашкільної фізичної освіти, прослідкувати динаміку розвитку окремих видів спорту в Одеському навчальному окрузі, визначити роль царського уряду, Міністерства народної освіти, високопоставлених урядовців округу і деяких спортивних організацій у справі поліпшення фізичного виховання молоді.

Наприкінці XIX ст., після ряду спроб Міністерства народної освіти спільно з Військовим відомством ввести військову гімнастику в загальноосвітніх установах, стало зрозумілим, що народні школи та середні навчальні заклади абсолютно до цього не готові. Циркулярів і розпоряджень виходило багато, гімнастики ж у навчальних закладах фактично не було. Особливо це стосувалося початкової школи. Так, відповідно до звіту директора народних училищ Херсонської губернії за 1898 р., гімнастика викладалася у 104 школах, що становило лише 7,5 % від загальної кількості шкіл губернії. Найбільш поширена гімнастика була в єврейських міських (30 %), міністерських (27,1 %) і міських початкових (26 %) школах. Найменше займалися фізичним розвитком своїх вихованців у церковнопарафіяльних (3,8 %) і школах грамоти (0,8 %) [2, с. 36]. Причин, що привели до такого сумного стану, було декілька: відсутність спеціально обладнаних приміщень, кваліфікованих педагогічних кадрів, матеріальної і методичної бази, а також завантаженість навчального процесу загальноосвітніми предметами, що не залишало часу на гімнастичні вправи. Доповнити цей список може і негативне ставлення самих педагогів і директорів шкіл до фізичної культури. Багато хто з них несвідомо вважали, що захоплення спортом відволікає учнів від занять, а сам спорт називали «дурістю» [3, с. 258].

Набагато краще було організоване фізичне виховання в середніх навчальних закладах (гімназіях, прогімназіях і реальних училищах). Згідно з Пам'ятною книжкою Херсонської губернії, до початку 1901 р. в Одеському навчальному окрузі налічувалося 16 чоловічих і 17 жіночих середніх навчальних закладів. Із них військова гімнастика викладалася в семи чоловічих гімназіях, двох прогімназіях і в п'яти реальних училищах, що становило 87,5 % від їх загальної кількості. Також гімнастика і танці, як одна з форм фізичного виховання, викладалася в 13 жіночих середніх навчальних закладах [4].

Для викладання гімнастики в освітніх закладах необхідно було провести значну роботу із зміцнення матеріальної бази фізичного виховання. Більшість шкільних будівель не мали приміщень для занять фізичними вправами. Частина з них розміщувалась в найманих приміщеннях або в будівлях старої забудови, що склалися з кількох кімнат, пристосованих для навчання. Тому уроки гімнастики проводилися, як правило, у задушливих кімнатах, рекреаційних залах або в запилених коридорах, площа підлоги яких не досягала й восьмої частини від необхідної [5, с. 38-39]. У селі викладали гімнастику в основному вчителі шкіл. У містах для цього запрошували офіцерів або ж нижчі військові чини з розквартированих поблизу військових частин [2, с. 36]. На підтвердження цього автор провів підрахунки і з'ясував, що в 14

чоловічих гімназіях і прогімназіях Одеського навчального округу в 1900 р. гімнастику викладали 11 осіб з військовим званням [4].

У тих навчальних закладах, де викладалася гімнастика, уроки мали нерослідовний характер. Програму занять постійно змінювали, вводячи до неї (з 1889 р.) то посилене викладання військової гімнастики, то навчання учнів пожежній справі та висадженню дерев, а то й просто заняття зводилися до навчання простих «рухів тіла» під час перерви між уроками.

Гімнастичні вправи мали, головним чином, військову спрямованість. Уроки були нудними і часто зводилися до військової муштри, що складалася з марширувань та всіляких стройових перешиковувань, що природно викликало невдоволення як серед учнів, так і серед викладачів. Вихованці старших класів не хотіли займатися такою гімнастикою і називали ці уроки «маршируванням» [5, с. 38-39]. Шаблонну гімнастику дещо потіснили лише в дев'яностих роках ХІХ ст., коли в деяких навчальних закладах бажаним у позаурочний час надали можливість займатися фехтуванням і водним спортом.

Початок ХХ ст. ознаменувався двома важливими подіями: російсько-японською війною 1904-1905 рр. і революцією 1905-1907 рр., що, на думку автора, стало своєрідним поштовхом у розвитку фізичної підготовки учнівської молоді. Военні дії того часу яскраво продемонстрували слабку фізичну підготовку російської армії і примусили офіційну владу шукати шляхи вирішення проблеми. У той же час царський уряд, наляканий революційними подіями 1905-1907 рр., у яких молодь брала активну участь, змушений був піти на деякі поступки, пов'язані із суспільною діяльністю. Зокрема, Перша російська революція відкрила доступ молоді до міських спортивних клубів і товариств. Нові статuti спортивних організацій дозволяли учням бути їх членами, але тільки за умови, щоб у клубах не велася ніяка політична діяльність.

Такими поступками царський уряд зміг розв'язати дві проблеми: з одного боку, можна було готувати фізично міцну молодь для подальшої служби в армії, з іншого – за допомогою спорту відвернути її від політичної діяльності. З цією метою при навчальних закладах створювалися різні гуртки гімнастики і спорту, спортивні клуби молоді та інші організації. Правлячі кола всіляко заохочували створення гімнастичних і спортивних клубів та навіть виділяли для цього кошти. До початку Першої світової війни в країні налічувалося біля 1 200 різних спортивних клубів і товариств, у яких займалися близько 50 тисяч осіб [6, с. 243]. Спортивні організації, що створювалися в Росії на той час, можна розділити на такі типи: «потішні» роти; загони бой-скаутів; різні спортивні організації і товариства сприяння фізичному розвитку учнівської молоді (ОСФРУМ).

Незважаючи на зростання інтересу до спорту серед самих учнів, а також ігноруючи думку прогресивних діячів у сфері фізичного виховання (П.Ф. Лесгафта, Е.А. Покровського та ін.), які доводили, що заняття фізичними вправами є частиною виховання гармонійної особи, царський уряд продовжував тримати курс на мілітаризацію фізичної освіти. Військова спрямованість продовжувала залишатися офіційною політикою фізичного виховання в школах. Стурбоване слабкою фізичною підготовкою молоді (за даними офіційної статистики: серед тих, кого призивали до війська, із задовільним станом здоров'я виявилось 80 відсотків випускників сільських шкіл і лише 60 відсотків молодих громадян, що закінчили класичну гімназію) [7, с. 5; 8, с. 98], у вересні 1909 р. Міністерство народної освіти видає розпорядження опікунам навчальних округів ввести в початкових школах, під керівництвом запасних і відставних унтер-офіцерів, навчання військового строю. У пресі з'явилася велика кількість статей про добродійний вплив військової справи і гімнастики на фізичний розвиток селянських дітей, про можливість скорочення терміну військової служби у випадку, якщо сільська молодь проходить військову

підготовку до призову в армію. На додаток до цього гімнастика, як самостійний предмет, вводиться у залізничних школах і в комерційних училищах. Св. Синод рекомендує гімнастику також у церковнопарафіяльних школах. Крім того, для поліпшення справи фізичного виховання і здоров'я учнів, опікуни навчальних округів рекомендували директорам шкіл, як позаурочні, заняття водним і лижним спортом [9, с. 6].

Показовою щодо цього є діяльність опікуна Одеського навчального округу А.І. Щербакова. Приступивши до виконання своїх обов'язків у 1908 р., він одразу звернув особливу увагу на стан фізичного виховання в навчальних закладах ввіреного йому округу. З метою детального вивчення стану речей начальникам середніх навчальних закладів циркулярно було запропоновано доповісти про те, на якому рівні викладання гімнастики в увіренних їм навчальних закладах. Згідно з отриманим донесенням, уроки гімнастики проводилися в 62 середніх чоловічих гімназіях і прогімназіях. У 13 з них гімнастика зовсім не практикувалася. Викладання велося за різними програмами: інструкції Міністерства народної освіти 1889 р.; програми чеського товариства «Сокіл»; німецькі та австрійські програми. Кількість тижневих уроків коливалася від 4 до 18. Заняття з гімнастики проводили вчителі танців, члени чеського товариства «Сокіл», зауряд-прапорщики запасу, фельд-фебелі, поручики, особи, які закінчили курс військового чи юнкерського училища, капітани, штабс-капітани, відставні полковники та ін. Що стосується жіночих навчальних закладів, то в 45 з них гімнастика зовсім не викладалася – її замінювали танці. У решти закладів гімнастику викладали особи, які закінчили курс жіночих гімназій, Миколаївський жіночий інститут у Санкт-Петербурзі, приватний пансіон Еваніус у Москві, Київський інститут, жінки-лікарі, артисти Варшавського балету, що пройшли курс шведської педагогічної та лікарської гімнастики і масажу Залєсової в Санкт-Петербурзі, та особи, які спеціалізувалися на курсах чеського товариства «Сокіл». Головними причинами поганого викладання гімнастики, у більшості випадків, була відсутність викладачів-фахівців та приміщень, пристосованих для фізичних вправ [10, с. 923-924].

За підсумками опитування, проведеного А.І. Щербаковим, були скликані збори директорів середніх навчальних закладів, на яких ухвалили рішення про невідкладне вжиття заходів у справі фізичного виховання учнівської молоді. Серед цілого ряду заходів особлива увага зверталася на розвиток в окрузі водних видів спорту (веслування на шлюпках, плавання, ходіння під вітрилами), а також на створення в Одесі загального учнівського майданчика для рухливих ігор, масових гімнастичних і військових вправ. У результаті цих зусиль, починаючи з 1909 р., справа поліпшення фізичного виховання в усьому окрузі набула великого поширення. В усіх осередках освіти почали вчити, як проводити ігри, запровадили заняття із сокольської гімнастики, навчали військових вправ; кількість уроків гімнастики в середніх навчальних закладах було збільшено до 16 на тиждень; у тих навчальних закладах, де це виявилось можливим, виник і розвивався водний спорт. Разом з тим, фізичне виховання почали все ширше вводити і в початковій школі. Так, до 1912 р. навчання гімнастики та військового строю проводилося вже в 1 573 народних училищах [10, с. 927].

Особлива увага з боку адміністрації округу приділялася розвитку учнівського морського і річкового спорту.

Восени 1908 р. за ініціативи опікуна округу А.І. Щербакова серед учнів середніх навчальних закладів м. Одеси було проведено експеримент з навчання їх веслуванню на шлюпках та управлінню вітрилами. Результати осінньої практики виявилися особливо успішними. На їх підставі А.І. Щербаков під час інспекторських поїздок рекомендував директорам гімназій проводити в позаурочний час даний вид фізичних вправ. Як наслідок – до 1910 р., окрім м. Одеси, учнівський водний спорт виник і розвивався в Севастополі, Миколаєві, Катеринославі, Євпаторії, Херсоні,

Феодосії, Акермані, Керчі, Маріуполі, Ялті, Павлограді і Тирасполі [11, с. 47]. У 1911 р. в окрузі налічувалося більш як 1 200 учнів-спортсменів [10, с. 945]. У всіх містах водний спорт розвивався залежно від місцевих коштів: навчальні заклади виділяли гроші на придбання і ремонт суден.

Значний внесок щодо організації та розвитку водних видів спорту серед вихованців шкіл зробили міські яхт-клуби. Заняття проводилися на їхній території, за що навчальні заклади вносили певну платню. Крім того, місцевими яхт-клубами виділялися досвідчені інструктори з помічниками для проведення з учнями теоретичних і практичних занять, надавалися веслувальні судна, деякі члени яхт-клубів надавали власні яхти для навчання вихованців мистецтву управління вітрилами, а керівництво клубів виділяло купальні для навчання дітей плаванню. За відвідування яхт-клубів і користування суднами з учнів стягували платню – 50 коп на місяць, або 2 руб за сезон [11, с. 27].

Разом з тим, завдяки учнівському спорту поживається життя самих яхт-клубів: для учнів щорічно влаштовуються гонки на шлюпках за «звичайні» і перехідні призи (у Миколаївському – за кубок Г.Ф. Віндшейна, в Катерининському – приз М.М. Толстого та ін.); зростає кількість членів і суден (наприклад, в Катерининському яхт-клубі м. Одеси за 1909 р. кількість членів майже подвоїлася, в Миколаївському – в 1911 р. їхня кількість зросла і сягнула понад 220 осіб проти 150-175 у попередні роки [12, с. 3]); виникають нові яхт-клуби, до складу засновників яких входять директори і викладачі навчальних закладів. Так, у 1909 р. створюється річковий яхт-клуб у м. Херсоні, відкриваються яхт-клуби у Феодосії і Маріуполі, в 1910 р. планувалося відкриття яхт-клубів у Ялті й Акермані [11, с. 49], у 1912 р. в м. Миколаєві відкривається учнівський яхт-клуб [10, с. 965-966].

Діяльність яхт-клубів не обмежувалася розвитком тільки водних видів спорту. При них відкривалися гімнастичні відділення, у тому числі і для жінок, влаштовувалися майданчики для ігор, взимку організовувалися катки. Одне з таких відділень було відкрите у 1910 р. при Миколаївському яхт-клубі. Там же відкрився майданчик для гри в лаун-теніс. Для занять гімнастикою було запрошено фахівця сокольської гімнастики Ваньята. Уроки проводилися в будівлі Миколаївського реального училища [12, с. 3].

Разом з водним спортом в Одеському навчальному окрузі розвиваються й такі види спорту, як гімнастика (переважно сокольська), їзда на велосипедах, важка і легка атлетика, лаун-теніс, боротьба та ін. Особливою популярністю серед молоді користувався футбол. При навчальних установах Одеси, Миколаєва, Херсона та інших міст організовуються команди, і проводяться футбольні матчі.

Як приклад цього може послужити футбольна команда, організована в м. Миколаїв у 1906 р. учнями міського механіко-технічного училища. Спочатку вона називалася «Техніка», потім – «Зебра», а ще пізніше – «Атлетичний клуб», який з часом розпався на дві команди – «Атлетік» і «Уніон» [13]. До 1911 р. свої футбольні команди мали Миколаївське комерційне, технічне і реальне училища, Миколаївська Олександрівська гімназія та гімназія ім. Віревського [14].

Весняно-осінній сезон 1910 р. став одним із найважливіших в історії спорту учнівської молоді м. Одеси. Завдяки клопотанню опікуна Одеського навчального округу ухвалою Міської Думи від 23 вересня 1909 р. за № 183 у користування округу було виділено ділянку міської землі з Ботанічного саду розміром 4 127 кв. сажнів. Вказана ділянка призначалася для ігор та фізичних вправ і перейшла у його користування 10 березня 1910 р. [10, с. 946-947]. За 3 роки на території майданчика було облаштовано 11 полів для гри у футбол, баскетбол, лаун-теніс, кеглі, крокет та інші рухливі ігри, поставлено снаряди для занять гімнастичними вправами. Всіма заняттями безпосередньо керували інструктори, які запрошувались із числа викладачів гімнастики Одеських навчальних закладів [15]. Згодом за клопотаннями

все того ж А.І. Щербаківа у вересні 1912 р. відкривається подібний майданчик і для учениць жіночих міських гімназій [10, с. 955-956].

Почини урядовця були підтримані і в інших регіонах округу. Спортивні майданчики відкриваються у Херсоні, Миколаєві, Катеринославі, Бахмуті, Феодосії, Павлограді, Маріуполі та ін. Для популяризації фізичних вправ, а також для того, щоб підбивати підсумки занять спортом, на майданчиках навесні і восени проходили змагання з футболу, баскетболу, лаун-тенісу, крокету, кеглів і тамбурину. Крім того, щорічно в цей час на них проводилися гімнастичні свята середніх і нижчих навчальних закладів. У 1913-1914 рр., наприклад, відбулися гімнастичні свята у чоловічих і жіночих гімназіях Херсона, Миколаєва, Одеси, Маріуполя, Феодосії, Кишинєва, Болграда, Бахмута і Павлограда. Зазвичай святкування проходили урочисто в присутності міського начальства і великої кількості публіки. Програма свят була дуже різноманітною. Учні демонстрували вільні рухи, вправи з рушницями, стройове навчання, фехтування, вправи на гімнастичних снарядах і рухливі ігри, змагалися вихованці і в легкоатлетичних видах спорту. Переможці змагань нагороджувалися призами.

Про успіхи, досягнуті у справі фізичного виховання, регулярно повідомлялося на сторінках місцевих газет і в офіційних друкованих виданнях. Циркуляр Одеського навчального округу традиційно друкував звіти, що стосувалися проведених в окрузі спортивних свят, змагань, парадів «потішних». Тут же обговорювалися проблеми розвитку спорту, намічались заходи щодо подальшого розвитку фізичної культури в школі.

Щоб підтримати розвиток спортивних майданчиків, Міністерство народної освіти у 1915 р. навіть планувало виклопотати в уряді особливий кредит на облаштування майданчиків для дитячих ігор і фізичних вправ [16]. Однак Перша світова війна, що почалася влітку 1914 р., не дозволила втілити ці плани в життя.

Таким чином, на початку ХХ ст. процес запровадження фізичного виховання в освітніх закладах Одеського навчального округу набирає більш організованого характеру. Серед учнівської молоді регулярно проводяться змагання з різних видів спорту як місцевого, так і всеросійського масштабу, у містах проводяться гімнастичні свята, у навчальних закладах створюються спортивні гуртки. Адміністрація округу все більше уваги приділяє фізичному вихованню учнів, створюються умови для розвитку учнівського спорту. Багато в чому завдяки зусиллям окружного начальства зросла кількість уроків і шкіл, у яких проводилася гімнастика, а також набули свого розвитку водні види спорту, у містах організовувалися майданчики для ігор та гімнастичних вправ.

Джерела та література

1. Вацеба О.М. Спортивно-гімнастичний рух в Західній Україні (кінець ХІХ ст. – кінець 30-х років ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / УДУФВіС. – К., 1992; Боднар Я.Б. Теоретичні та методичні засади фізичного виховання молоді Галичини кінця ХІХ – початку ХХ століття (до 1939 р.): Автореф. дис. ... канд. наук з фіз. вих. і спорту: 24.00.02 / Львівський держ. ін-т. фіз. культури. – Л., 2002; Приступа Є.Н. Становлення та розвиток педагогічних основ української народної фізичної культури. Автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / АПН України, Ін-т педагогіки. – К., 1996; Цьось А.В. Розвиток фізичного виховання на території України з найдавніших часів до початку ХІХ ст.: Автореф. дис. ... д-ра наук з фіз. вих. і спорту – Харків, 2005; Деделюк Н.А. Традиції фізичного виховання Київської Русі та їх використання в загальноосвітній школі: Автореф. дис. ... канд. наук з фіз. фих. і спорту: 24.00.02 / Львівський держ. інст-т. фіз. культури. – Л., 2004; Бондар А.С. Теорія і практика фізичного виховання гімназистів на Слобожанщині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. наук з фіз. фих. і спорту: 24.00.02 / Львівський держ. ін-т. фіз. культури. – Л., 2006.

2. Краткий обзор народного образования в Херсонской губернии за 1898 г. / Изд. Херсонской Губернской Земской Управы. – Херсон: Паровая типо-литография О.Д. Ходушиной, 1902.
3. Суник А.Б. Российский спорт и олимпийское движение на рубеже XIX-XX веков. Изд. 2-е испр. и доп. – М.: Сов. спорт, 2004.
4. Памятная книжка Херсонской губернии на 1901 год. / Сост. Херсонским Губернским Правлением. – Херсон: Тип. Херсонского Губернского Правления, 1901. – С. 25-213.
5. Мор Я. О современной постановке школьной гимнастики и некоторых других физических упражнений // Журн. М-ва народного просвещения. – 1903. – Март.
6. Самоуков Ф.И. История физической культуры. – М.: «Физкультура и спорт», 1964.
7. В обществе врачей // Николаевская газета. – 1912. – 12 января.
8. Кулинко Н.Ф. История и организация физической культуры: Учеб. пособие для учащихся пед. уч-щ по спец. № 1910 «Физическое воспитание». – М.: Просвещение, 1982.
9. К смотру потешных в Петербурге // Русский спорт. – 1912. – 29 июля, № 31.
10. Известия из школьной жизни Одесского учебного округа в 1912 г. К открытию при управлении Одесского учебного округа одногодичных курсов для подготовки учителей и учительниц гимнастики в средних учебных заведениях // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1912. – № 10-11-12 (октябрь, ноябрь, декабрь). – Одесса, 1912.
11. Ученический водный спорт в Одесском учебном округе. – Одесса: Тип. Е.И. Фесенко, 1910.
12. Яхт-клуб // Николаевская газета. – 1911. – 6 мая, № 1593.
13. Кізченко В.І. З історії розвитку спорту на Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1980. – № 7 (липень). – С. 99.
14. Николаев, Херсон. губ. (От нашего корреспондента) // Русский спорт. – 1912. – 21 октября, № 43. – С. 14.
15. Известия из школьной жизни Округа. Гимнастическая площадка для мужских средних учебных заведений г. Одессы (1910-1912 гг.) // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1913. – № 8 (август). – Одесса, 1913. – С. 511-512.
16. Распоряжения Министерства народного просвещения. Циркулярные. 29 декабря 1913 г. № 62495. Об испрошении кредита для устройства площадок для детских игр и физических упражнений // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1914. – № 1 (январь) – Одесса, 1914. – С. 45.

СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД ТА ОСВІТНІЙ РІВЕНЬ УЧИТЕЛІВ НАРОДНИХ ШКІЛ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1861-1917 РР.)

У статті досліджуються питання соціального складу й освітнього рівня вчителів народних шкіл Херсонської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. та причини плінності педагогічних кадрів.

Ключові слова: *початкові школи, педагогічні кадри, соціальне становище, матеріальне забезпечення, освітній рівень.*

В статье исследуются вопросы социального состава и образовательного уровня учителей народных школ Херсонской губернии во второй половине XIX – вначале XX века и причины текучести педагогических кадров.

Ключевые слова: *начальная школа, педагогические кадры, социальное положение, материальное обеспечение, образовательный уровень.*

This article focuses on the issues of social structure and educational level of Kherson province public schools teachers in the second half of XIX – beginning of XX century and causes of teaching staff churn rate.

Keywords: *primary school, teaching personnel, social status, material security, education level.*

Скасування кріпосного права, демократичні перетворення в суспільстві у середині XIX ст. гостро поставили проблему реформування народної освіти. Урядове положення про початкові школи 1864 р. започаткувало створення нового типу училищ для народу – народні школи, в яких навчалися діти з бідних і багатих сімей, різних національностей і віросповідань, суспільних прошарків. Їх навчали вчителі – вихідці з різних соціальних класів, національностей, рівня освіти та підготовки. Долаючи фінансові, матеріальні, організаційні та методичні проблеми, педагоги навчали дітей грамоті. Зростання кількості шкіл гостро поставило проблему забезпечення їх вчительськими кадрами. На це у своїх працях акцентували увагу сучасники становлення та розвитку початкової освіти М.О. Корф, М.І. Борисов, Г.Г. Герценштейн, В.І. Фармаковський, С.В. Рождественський, А. Конощенко, М.В. Чехов, А.С. Тонконогов та сучасні українські дослідники О.П. Тригуб, І.М. Петренко, О.О. Федорчук, Г.В. Степаненко, Л.В. Рябовол, Т.М. Кравченко та інші.

Трансформаційні процеси, які мають місце у сучасній Україні, по-новому ставлять питання організації роботи з педагогічними кадрами. Тому використання історичного досвіду роботи з учителями земських, церковнопарафіяльних, громадських училищ у XIX – на початку XX ст. є сьогодні доречним і корисним. Для нас особливо цікавою є тема соціального та освітнього складу вчителів народних шкіл Півдня України у другій половині XIX – початку XX ст., яка, незважаючи на проведені науковцями дослідження, має ряд невисвітлених прогалів.

У дореформений період основними типами шкіл були парафіяльні та громадські, де викладання велося священнослужителями, відставними солдатами та унтер-офіцерами, письменними селянами, писарями, чиновниками, інколи дворянами. Ніяких документів про спеціальну педагогічну освіту вони не мали, та їх ніхто і не вимагав. У кожній школі працював один учитель і проводив заняття одночасно з учнями, які щойно прийшли до школи, і тими, які навчалися другий або третій рік.

За свою роботу вчитель отримував незначну винагороду – до 20 руб на рік. Крім того, селяни могли сплачувати йому хлібом, зерном, борошном, які він сам збирав по домівках учнів. У разі, якщо громада не могла розрахуватися з учителем за його роботу, він голодував [1, арк. 173, 194]. При такій залежності від винагороди вчитель набирив у школу до 70, 100 і навіть 150 учнів. Винятком були німецькі колонії, де вчитель отримував не менше 15 руб на рік [2, с. III; 3, с. 645; 4, с. 8].

На відповідальність громади покладалося забезпечення вчителя житлом, але дуже часто вчитель мешкав у класному приміщенні, квартирував у місцевих селян. Умови роботи не відповідали ніяким вимогам. Класні приміщення були темні, вологі, тісні, погано опалювалися. Інколи школа «перекочувувала» з хати до хати.

Виникнення значної кількості народних училищ, спричинених появою земств, підвищення ролі церкви в освіті, затвердження урядового «Положення про початкові народні училища» (1864 р.) поставили завдання – забезпечення шкіл учителями. Кадрові проблеми частково вирішувала училищна рада. Їй надавалося право (ст. 14) «давати всім бажаючим звання вчителя та вчительки у початкових народних училищах» [3, с. 644]. Це дозволило на початковому етапі розвитку шкільної реформи частково забезпечити народні училища вчителями.

З подальшим розвитком початкової освіти у 1860-х роках проблема вчительських кадрів загострилася. Херсонське повітове земство, розуміючи свою відповідальність за роботу народних шкіл, своїм рішенням у 1865 р. виділяє цільові кошти (щорічно по 500 руб) на утримання у Херсонському повітовому училищі 20 селянських хлопчиків, які після навчання будуть працювати вчителями у початкових школах повіту. Земство у достатній мірі фінансувало навчання цих хлопчиків. Лише в 1869 р. на їх утримання було виділено 1 800 руб [4, с. 45]. У 1866 р. місцевою владою були організовані учительські семінарії у м. Одесі і Миколаєві, до яких на навчання було направлено 2 чол. Урядовим розпорядженням від 8 серпня 1872 р. учительська семінарія переводилася із Миколаєва у Херсон і розміщувалася у приміщенні училища торгового мореплавства [5]. Стипендія учням семінарій виплачувалася урядом, яка, за словами члена Херсонської училищної ради Єнкуватова, перевищувала винагороду вчителя. Для матеріальної підтримки вчителів у 1866 р. губернська училищна рада дозволила виділити зі своїх коштів 685 руб. Найбільша зарплата вчителя у 1866 р. дорівнювала 300 руб на рік, найменша – 22 руб. 40 коп, законовчителя – відповідно 100 і 30 руб. Кількість учнів на одного вчителя припадала від 4 до 120 чол. [6, с. 13, 17, 21, 31].

Направлення до школи, прийом на роботу, звільнення, переміщення вчителів із школи в школу залежало від засновників шкіл. Але, як і раніше, у переважній більшості сільська громада за власним бажанням укладала умови з бажаючими вчити сільських дітей [6, арк. 213]. Керівництво громади, незадоволене роботою вчителя, змінювало умови угоди і таким чином звільняло вчителя його посади.

Враховуючи важке матеріальне становище вчителів, Херсонським земством у 1869 р., за поданням члена Херсонської повітової училищної ради Г.Г. Герценштейна, було прийнято рішення про їх матеріальну підтримку і планувалося виділити кошти у вигляді премії та матеріального заохочення окремим вчителям, «які виконували свої професійні обов'язки» старанно. Крім того, прізвища педагогів, які отримали заохочення, публікувалися у місцевих відомостях. На цю справу було виділено 749 руб. Тридцять народних учителів Херсонського повіту отримали матеріальну допомогу в розмірі від 40 до 50 руб. Але з часом стало відомо, що ці кошти часто не доходили до вчителів, а потрапляли у кишені сільських старост, або виплачувалися зовсім іншим учителям [2, с. VI].

З метою упорядкування виплати вчительської винагороди 16 січня 1879 р. вийшла постанова уряду «Про своєчасну виплату заробітної плати вчителям народних училищ, які утримуються за рахунок земських установ, міських і сільських

громад». Згідно з постановою вимагалось, щоб гроші на утримання училищ від сільських і земських установ надходили у волосні правління завчасно і без затримки, зарплата учителям виплачувалася своєчасно і не пізніше першого числа кожного місяця [7].

Але, як і раніше, суспільне та соціальне становище вчителя було вкрай ненадійне. Коли вчитель наймався на роботу, він проходив через «сито» засновника школи, інспектора народних училищ, училищної ради. Але звільнити його могла будь-яка інстанція. Наприклад, у 1871 р., за згодою з інспектором народних училищ, губернатором було зроблено розпорядження поліцейським чинам, щоб вони спостерігали за політичною благонадійністю вчителів [8]. Результатом цього було закриття 4-х шкіл і звільнення з роботи 14 вчителів [9]. Траплялися випадки, коли вчитель вступав у конфлікт з сільською владою, яка відмовлялася допомагати школі. Інколи протидія вчителеві зустрічалася з боку місцевого духовенства. В Олександрійському повіті священики сіл Петрівка, Ново-Стародуб і Чечелівка у 1871 р. заявили повітовій управі, що вони вважають себе приниженими тим, що управа, призначаючи в ці села народних учителів, не узгодила це з ними. Духовенство дивилося на земського вчителя як на особу, яка від них повністю залежить. Траплялися не поодинокі випадки, коли попечителі та засновники шкіл принижували гідність учителів. Вимагали вчити дітей за своїми програмами, які не відповідали віковим особливостям дітей, «прибирати шкільне приміщення, підмітати підлогу, топити піч, виносити попіл, лазити на церковну дзвіницю і дзвонити у дзвін для збору дітей до школи» [3, с. 645].

У 60-х і на початку 70-х років XIX століття загалом учитель залишався тирчасовим найманцем сільської громади. За короткий термін часу потрібно було кардинально підняти авторитет учителя, його соціальний статус, матеріальне становище. А це було можливо лише в тому випадку, якщо народ буде прагнути освіти, побачить у вчителі фахівця. Тому губернське земство взяло на себе турботу щодо підготовки вчителів для початкових шкіл. На долю повітових земств покладалася допомога сільським громадам при відкритті та утриманні шкіл [10]. Зі свого боку, земські повітові управи шукали шляхів забезпечення сільських початкових шкіл учителями. Так Херсонське повітове земство утримувало за свої кошти близько 100 сільських учителів [11]. Треба сказати, що у 70-80-х роках губернське земство йшло у шкільній справі попереду повітових; дбаючи про найкращу організацію школи, виділяло кошти на вчительські семінарії (в Херсоні і Новому Бузі) для хлопців і на педагогічний клас при Херсонській гімназії для дівчат, організовувало педагогічні курси для вчителів, які не мали спеціальної вчительської підготовки, «влаштувало до 1881 року дев'ять учительських з'їздів, на яких, окрім зразкових уроків відомих педагогів М.Ф. Бунакова й М.О. Корфа, обговорювалися загальні справи шкільного життя, найкращі способи навчання» [12].

У 1880-х роках відбулися деякі зміни в складі народного вчителства. Вихованці духовних семінарій і жіночих єпархіальних училищ влаштовувалися на роботу переважно до церковнопарафіяльних шкіл, хоча часто і не з власної волі. Випускники вчительських семінарій і жіночих гімназій складали більшість учителів земських шкіл. У ці роки вчителство розпалося на дві великі групи – світську та церковну, і не тільки за своїм складом, але й за тими завданнями, які стояли перед ними. Ці групи істотно не відрізнялися між собою не лише за своїм положенням у суспільстві, але і за своїми суспільними завданнями та власними поглядами на свою діяльність. Між представниками цих груп ніколи не було ворожнечі й різких розбіжностей. В основному вихідці з одного класового середовища, вони насправді мали одні й ті ж самі ідеали [13, с. 112].

Цілеспрямована турбота земств про покращення якісного складу учителів в однокласних народних училищах почала давати свої позитивні результати. Уже у

1885 р. в 516 народних училищах працювало 731 вчителів, 284 з них мали спеціальну педагогічну освіту, яку вони отримали в учительських семінаріях, педагогічних класах, інститутах і подібних установах, 447 отримали домашню освіту та в середніх навчальних закладах і мали посвідчення на звання вчителів після спеціального іспиту. І лише 5 вчителів, один у Тираспольському і чотири в Одеському, навчали дітей без свідоцтв. Викладання загальноосвітніх предметів велося фахівцями. Більше всього вчителів із спеціальною педагогічною освітою було в Херсонському повіті (50 %), а найменше – в Одеському (близько 19 %). Стосовно земських шкіл відсоткове відношення вчителів із спеціальною педагогічною підготовкою до загальної кількості вчителів складало 53 % і в порівнянні з 1884 р. зросло на 3 % [14]. Якісний склад викладацьких кадрів народних шкіл Херсонської губернії у 1890 році виглядав таким чином (табл. 1).

Таблиця 1

Якісний склад викладацьких кадрів народних шкіл Херсонської губернії у 1890 році [15]

<i>Міста Повіту</i>	<i>Хороша педагогічна підготовка</i>	<i>Достатня підготовка</i>	<i>Недостатня підготовка</i>
Одеса	63 %	37 %	–
Миколаїв	40 %	55 %	5 %
Одеський	56 %	43 %	1 %
Херсонський	58 %	42 %	–
Єлисаветградський	56 %	44 %	–
Олександрійський	60 %	40 %	–
Тираспольський	70 %	27 %	3 %
Ананьївський	27 %	73 %	–

Таким чином, на початку 1890-х років фахова підготовка вчителів значно покращилася, що було характерним для всіх повітів Херсонської губернії. Відсоток непідготовлених учителів був надзвичайно низьким.

Отже, можна стверджувати, що достатній педагогічний рівень сприяв покращенню навчального процесу в початкових школах Півдня України. Про якісний склад вчителів народних шкіл можна було дізнатися всім зацікавленим з «Пам'ятних книжок Одеського учбового округу», які випускалися щорічно.

Для подальшого забезпечення народних шкіл підготовленими кадрами 20 березня 1896 р. Міністерством освіти були затверджені «Правила і програми для спеціальних іспитів на звання вчителя і вчительки початкових училищ» [16]. До цього діяло міністерське положення про спеціальні іспити від 22 квітня 1868 р. Свідоцтво про присвоєння звання учителя парафіяльного і початкового народного училища підписував директор гімназії і члени педагогічної ради, які проводили іспити [17, арк. 35]. 14 червня 1876 р. урядовим учительським семінаріям поряд з іншими навчальними закладами надавалися права проводити іспити на звання учителя народного училища [18].

Помічники вчителів після практичної роботи в школі претендували на отримання посади педагога земського училища. Як правило, в березні у Херсоні спеціальною комісією при прогімназії проводилися іспити. І ті, хто їх витримав, отримували звання народного вчителя [1, арк.42].

У 1880-х роках запроваджуються регулярні звіти іспитового комітету на звання народного вчителя при Одеському учбовому окрузі. Вважаємо за доцільне навести для прикладу звіт такого комітету за 1883-1884 навчальний рік (табл. 2).

Результати іспитів на отримання звання народного учителя [19]

<i>На звання народного учителя</i>	<i>Скорочений іспит</i>	<i>Повний іспит</i>	<i>Витримали іспит</i>
Учителя гімназії	1	2	3
Учителя повітового училища		1	
Домашнього вчителя		4	3
Домашньої вчительки	9	109	75
Міського парафіяльного вчителя	1	2	2
Міської парафіяльної вчительки		3	
Сільського вчителя	1	12	3
Сільської вчительки		9	1
Аптекарьського учня		9	
На чин XIV класу		11	10
Приватного вчителя	1	13	
Загалом	13	175	101

З наведених даних видно, що отримати звання народного вчителя було досить складно. З 168 претендентів успішно пройшли випробування лише 91 чол., тобто 54 % з тих, хто подав заяву.

Аналіз програми випробувань показав їх складність. На нашу думку, це свідчить про досить високі вимоги до педагогів. З 13 чол. тих, хто намагався стати сільським вчителем, лише 3 витримали іспит, а з 118 лише 75 отримали свідоцтво на звання домашньої вчительки. Наприкінці XIX – на початку XX ст. серед педагогів все частіше ставилося питання про спеціалізацію вчительської підготовки.

Варто зазначити позитивну тенденцію зростання кількості підготовлених педагогів у церковних школах. Наприкінці 90-х років XIX ст. у церковнопарафіяльних школах середню освіту мали 27,5 % вчителів, закінчили прогімназії, духовні повітові училища 12,7 %, міські та міністерські училища – 13,1 %, мали свідоцтва на звання народного вчителя – 32 %. У школах грамоти показники були дещо гіршими. Так духовні і вчительські семінарії, чоловічі та жіночі гімназії, єпархіальні училища закінчили 11,7 % вчителів, зате 32 % складали працівники школи, які мали початкову освіту, 3,9 % – мали свідоцтво народного вчителя. Таким чином, основну кількість вчителів училищ духовного відомства складали псаломщики, вчителі та вчительки. 40 % викладачів закінчили курс духовних і світських вищих та середніх навчальних закладів і тих, які мають свідоцтво на звання вчителя. 60 % закінчили курс духовних училищ, чоловічих і жіночих прогімназій, педагогічні курси, середні навчальні заклади, другокласні школи, повітові, міські, міністерські училища та мають домашню освіту [20].

Законовчителями у церковнопарафіяльних школах були переважно місцеві священики, і лише в небагатьох школах закон Божий викладали дякони та вчителі школи. У 1895 р. викладання релігійних предметів вели 211 служителів культу; із них 17 протоієреїв, 182 священики, 7 дяконів і 5 світських осіб. Інколи в школах із достатньо великою кількістю учнів працювали 2 законовчителі, між якими розподілялися заняття [21]. Незважаючи на те, що на кожного вчителя припадала велика кількість учнів (49 чол.), заробітна плата за працю у школі була невисокою. З 410 законовчителів 121 (31 %) отримували винагороду у розмірі 100 руб і більше, 283 (69 %) отримували менше. З 691 педагогів 1 вчив дітей безкорисно, 46 (15 %) отримували 200 руб і 644 (92 %) – більше 200 руб. Відмітимо, що найменша кількість учнів (35 чол.) на одного учителя була в Миколаївському губернаторстві, а найбільша – в училищах Тираспольського повіту (52 чол.) [22].

Загалом у кінці 90-х років XIX ст. якісно покращився вчительський персонал церковних шкіл. У церковнопарафіяльних школах працювали 297 викладачів і в школах грамоти – 434. Серед працівників шкіл більшою частиною були священнослужителі: 10 священників, 54 диякони, 252 псаломщики. Отже, значний контингент учителів складала псаломщики. Керівництво Миколаївської училищної ради, турбуючись про якісний склад викладачів Закону Божого, клопотало перед Херсонським єпархіальним керівництвом про те, щоб у школи міста не направлялися законовчителями диякони, «тим більше, що в місті не відчувається нехватки у священниках, які б побажали бути законовчителями в училищах». З часом престиж викладання закону Божого як предмета поступово зростав. У Миколаївську міську училищну комісію регулярно почали надходити заяви священнослужителів про надання їм можливості викладати закон Божий у початкових школах міста [23, арк. 20].

Значною проблемою народних шкіл 1880-90-х років була плінність кадрів. Певну роль у зміні місця роботи відіграло питання неповного забезпечення вчителів житлом. Так, у Олександрійському та Єлисаветградському повітах поруч з тим, що 155 учителів користувалися зручними помешканнями, 10 мали непогане житло, а 62 зовсім не мали квартирної забезпечення. Дослідження земців показали, що вчительська винагорода за працю складала в середньому 350-500 руб на рік (помічника 150-370 руб), тому вчителі на той час працювали недовго і при першому-ліпшому випадку переходили на іншу роботу, на якій платили більше, або взагалі поривали зі школою (табл. 3).

Таблиця 3

Рівень заробітної плати учителів народних шкіл Херсонської губернії у 1886 році [24]

<i>Повіти</i>	<i>Вчителі</i>	<i>Учительки</i>	<i>Помічники</i>	<i>Помічниці</i>
Олександрійський	300-375	300-360	–	250
Єлисаветградський	300-400	290-350	150	150
Ананьївський	300-360	300-360	100-120	100
Тираспольський	225-350	250-300	225	–
Одеський	300-400	300	–	–
Херсонський	350-450	350-450	250	250

Такий рівень винагороди праці не міг забезпечити нормальне життя вчителю. Тому вчитель народної школи у 80-х роках XIX ст. в середньому працював у одній школі від 3,4 років (Херсонський повіт) до 6,2 років (Тираспольський повіт).

Таблиця 4

Середня тривалість перебування вчителів в одній школі вчителів [25, с. 68]

<i>Повіти</i>	<i>Термін (роки)</i>
Херсонський	3,4
Олександрійський	3,5
Єлисаветградський	4,5
Ананьївський	6,2
Тираспольський	6,2
Одеський	3,6
В середньому по губернії	4,2

Вчителі із вихованців духовних семінарій трималися в школі за звичаєм 2-3 роки, випускники вчительських семінарій працювали дещо більше, а деякі з них

присвячували сільській школі все своє життя. Наприклад, учителі Володимирівської земської початкової школи Херсонського повіту Г.Г. Стародубцев та його дружина, вчителька цієї ж школи, пропрацювали в одній школі більше 20 років [26, арк. 1]. Цій категорії вчителів нікуди було переходити, до того ж учительська винагорода була не єдиним прибутком, бо вчителі досить часто тримали підсобне господарство, яке допомагало їм виживати. Серед учителів у різних пропорціях були представники різних соціальних груп і класів. У 1885/86 навчальному році соціальний склад учителів у Херсонській губернії виглядав таким чином (табл. 5).

Таблиця 5

**Соціальний склад учителів у Херсонській губернії
в 1885-1886 навчальному році [25, с. 60, 61]**

	<i>Кількість (чол.)</i>	<i>Відсоток (%)</i>
Вихідців із селян, солдатів, поселян	253	34
Дворян, чиновників	235	32
Духовенства	109	15
Міщан	108	15
Почесних громадян	24	3
Інших станів, іноземців	10	1
Загалом	739	100

Таким чином, серед учителів народних шкіл переважали вихідці із селян, солдатів, дворян, міщан і духовенства. Це було позитивним явищем, тому що кожна соціальна група несла у народну школу свої звичаї, культуру, традиції.

Упродовж першої половини XIX ст. навчанням дітей у початкових школах займалися в переважній більшості вчителі-чоловіки, а жінки-вчителі почали з'являтися в сільських школах у 70-х роках. Учителів-чоловіків нараховувалося 54 %, жінок – 46 %, що означало посилення тенденції до збільшення серед учителів жінок [13, с. 111]. Молоді вчительки, після того як виходили заміж, надовго залишалися в селі.

Так, у 1892 р. в народних школах Херсонської губернії навчали дітей грамоті 143 вчительки. 50 з них вчителювали у Херсонському повіті, 40 – Єлисаветградському [27]. У 1896 р. в Херсонському повіті вчительки склали 26 % від загального складу учителів, Ананьївському – 84 %, Єлисаветградському – 40 % [28]. Тенденція до збільшення кількості жінок-учителів зберігалася і на початку XX ст. З 601 вчителів в земських початкових училищах 62,16 % склали жінки. Як бачимо, викладання в народних початкових училищах поступово і невпинно переходило до жіночих рук. Значно підвищився освітній рівень учителів – 22,9 % педагогів мали середню освіту [29]. За свідченням В.І. Фармаковського, наприкінці XIX ст. 76 % учителів закінчили курс навчання у вищих, середніх і спеціальних навчальних закладах, 20 % отримали вчительське звання за особливим іспитом, і лише 4% не мали дипломів на право викладання [30].

Таким чином, до кінця XIX ст. народним школам Херсонської губернії у значній мірі вдалося вирішити кадрові питання. Значно підвищився освітній рівень учителів – 22,9 % педагогів мали середню освіту. Для порівняння зазначимо, що, за свідченням В.І. Фармаковського, у Росії 76 % вчителів закінчили курс навчання у вищих, середніх і спеціальних навчальних закладах, 20 % отримали вчительське звання за особливим іспитом і лише 4 % не мали свідоцтв на право викладання [31].

У березні 1891 р. Міністерство народної освіти видало розпорядження «Про встановлення кількості вчителів у початкових народних училищах і визначення умов, за яких це число може бути збільшене», яке значною мірою регламентувало кадровий склад учителів народних шкіл. Пояснювалося, що в однокласному

початковому училищі дітей повинні навчати один законовчитель (або викладач закону Божого) й один учитель. При кількості учнів більше ніж 40 чол. міг відкриватися паралельний клас з окремим учителем, але загальним законовчителем. Із збільшенням кількості учнів могли відкриватися додаткові паралельні класи з новими вакансіями вчителів і законовчителів [32].

Отже, дослідження показало, що у дореволюційній початковій школі працювали педагоги, які мали різний рівень освіти, фахової підготовки, належали до різних соціальних груп і класів, були вихідцями з сімей дворян, духовенства, різночинців, міщан, селян. Але їх поєднувала важлива і відповідальна місія – поширення освіти серед народу, яку вони, незважаючи на організаційні, матеріальні, фінансові труднощі, успішно втілювали у життя.

Джерела та література

1. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 125 оп. 1, спр. 2.
2. Обзор деятельности Херсонского земства в деле народного образования в период времени от открытия земских учреждений по настоящее время. 1865 по 1874 год. – Херсон, 1874.
3. Отчёт Херсонской губернской управы о девятилетней деятельности. 1865-1874. – Херсон, 1875.
4. Материалы по делу народного образования в Херсонском уезде, собранные членом Херсонских уездных училищного совета и земской управы Герценштейном. 1865-1874 / Изд. Херсонского уездного земства. – Херсон: Тип. Н.О. Ващенко, 1874.
5. Херсону 200 лет. 1778-1978: Сб. док. и материалов / Сост. М.И. Бизер, Л.М. Бучинская, Л.В. Виноградова и др. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 51.
6. ДАМО, ф. 125, оп. 1, спр. 8.
7. Об исправной выдаче жалования учителям народных училищ, содержимых на счёт земских учреждений, городских и сельских обществ // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1879. – № 1 (январь). – С. 18.
8. О народном образовании в Херсонской губернии в 1872 и 1873 гг. // Сборник Херсонского земства. – 1873. – № 10 (октябрь). – С. 10, 12, 15.
9. Журнал заседаний Александрійского земского собрания. – Б.м.: б.и., 1872. – С. 70-72.
10. Тонконогов А.С. Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. Т. 10. Народное образование в России / Сост. И.П. Белокопский, Э.О. Вахтерова, В.П. Вахтеров, Г.А. Попперек и Л.Б. Хавкина-Гамбургер. – Москва, 1910. – С. 57.
11. О народном образовании // Сборник Херсонского земства. – 1873. – № 1 (январь). – С. 28.
12. Конощенко А. До історії земської школи на Херсонщині (згадки, нариси, матеріали). – Київ, 1908. – С. 21.
13. Народное образование в России с 60-х годов XIX века. / Сост. Н.В. Чехов. – М.: Польза, 1912.
14. Отчёт о положении народного образования в Херсонской губернии за 1885 год // Сборник Херсонского земства. – 1886. – № 5 (сентябрь-октябрь). – С. 105.
15. Извлечение из отчёта директора народных училищ Херсонской губернии о состоянии народных училищ в 1889 году // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом – 1890. – № 7 (июль). – С. 410, 411, 412.
16. Пругавин А.С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию. – СПб.: Изд. тов-ва «Общественная польза», 1904. – С. 548.
17. ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 2612.
18. Циркуляр по управлению Одесским учебным округом за сентябрь 1875 года № 6 (июнь). – С. 259.
19. Правила о церковно-приходских школах // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1884. – № 8 (август). – С. II, III.
20. Отчёт о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1900-1901 уч. год // Херсонские епархиальные ведомости. – 1901. – № 22 (15 ноября). – С. 764-765.
21. Отчёт о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии в 1894-1895 учебном году. – Одесса, 1896. – С. 24-25.
22. Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1890. – № 7 (июль). – С. 412.
23. ДАМО, ф. 216, оп. 1, спр. 3981.
24. Отчёт о положении образования в Херсонской губернии в 1886 году // Сборник Херсонского земства. – 1887. – № 5 (март-апрель). – С. 181.

25. Свод сведений о начальном образовании в Херсонской губернии за 1885/86 учебный год / Изд. Херсонской губернской земской управы. – Херсон, 1889.
26. *Підраховано автором за:* ДАМО, ф. 125, оп. 1, спр. 1.
27. Народное образование в Херсонской губернии за 1892 год. – Херсон, 1894. – С. 15.
28. Отчёт о состоянии народных училищ в Херсонской губернии в 1896 году // Сборник Херсонского земства. – 1896. – № 3 (март). – С. 149.
29. Доклады Херсонской губернской земской управы губернскому земскому собранию 40-й очередной сессии 1904 года // Сборник Херсонского земства. – 1904. – № 11 (ноябрь). – С. 66.
30. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902. / Изд. М-ва народного просвещения. – СПб., 1902. – С. 648.
31. Очерк развития дела народного образования в Херсонской губернии с 1866 по 1902 год // Сборник Херсонского земства. – 1903. – № 7 (июль). – С. 102.
32. Об установлении точного числа учащихся в начальных народных училищах и определении условий, при которых это число может быть увеличиваемо // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1891. – № 5 (май). – С. 258.

ЖІНОЧА ОСВІТА В СЕРЕДОВИЩІ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В 60-Х РОКАХ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглянуто особливості жіночої освіти польського населення Південно-західних губерній Російської імперії. Аналіз рівня освіченості жінок, характеристика середніх навчальних закладів, визначення ролі освіти в житті жінки здійснювалися на підставі архівних, статистичних та нарративних джерел. Визначено, що в жіночому середовищі зберігалася польська мова завдяки домашньому вихованню та функціонуванню приватних навчальних закладів. Така освіта готувала жінку для салонного та родинного життя, але не давала можливості отримати конкурентноздатну професію. Потреба в підвищенні інтелектуального рівня приводила до появи жіночих просвітницьких організацій на початку ХХ ст.

Ключові слова: польське населення, жіноча освіта, гендерна проблема, просвітницькі організації.

В статье рассмотрены особенности женского образования польского населения Юго-западных губерний Российской империи. Анализ уровня образованности женщин, характеристика средних учебных заведений, определение роли образования в жизни женщины совершались на основании архивных, статистических и нарративных источников. Установлено, что в женской среде сохранялся польский язык благодаря домашнему воспитанию и функционированию частных учебных заведений. Такое образование готовило женщину для салонной и семейной жизни, но не давало возможности получить конкурентоспособную профессию. Необходимость повышения интеллектуального уровня приводила к появлению женских просветительских организаций в начале ХХ в.

Ключевые слова: польское население, женское образование, гендерная проблема, просветительские организации.

The article touches upon peculiarities of female education of Polish population at South-Western provinces of Russian Empire. Analysis of female education level, characteristics of secondary educational establishments, definition of the education role in a woman life were based on the application of archival, statistic and narrative sources. It was stated that Polish language was preserved in the female surrounding due to home education and the functioning of private educational establishments. Such education prepared women to family and high life, but did not give them an opportunity to acquire a competitive profession. The need to increase an intellectual level brought to the formation in the beginning of the XX century of female educational organisations.

Keywords: Polish population, female education, gender problem, educational organisations.

Зацікавлення історією польського населення українських земель є характерною рисою вітчизняної історії сьогодення. Тісні зв'язки України та Польщі, демократизація суспільних процесів приводять до розуміння необхідності в повній мірі

пізнати одне одного, розглянути історичний процес у взаємозв'язках і взаємовпливах поляків та українців.

Сьогодні виходить багато праць, присвячених соціально-економічному, політичному та культурному розвитку поляків українських земель. Однак сучасним історичним дослідженням бракує гендерного підходу до обговорюваних проблем. Історія поляків розглядається як історія компактного національного масиву, яким рухали певні ідеологічні настанови, а основна увага дослідників прикута до питання внеску польського дворянства чи інтелігенції у розвиток українських земель. Якщо бути уважнішим, то можна констатувати, що добру половину всього польського населення складали жінки, які рідко стають об'єктом дослідження. Навіть якщо і заходить мова про них, то йдеться про стереотип «добре вихованої пані», господині маєтку, «берегині польськості». Таке уявлення є досить поверховим і вимагає більш прискіпливого погляду дослідників до історії польського жіноцтва українських земель. Одному з аспектів цієї теми, а саме освіті польського жіноцтва, присвячена стаття.

Визначити загальноосвітній рівень польського жіноцтва, особливості навчання дівчат, співвідношення національного та гендерного факторів в освіті, її роль та місце в житті жінки є завданням дослідника.

Географічні рамки дослідження обіймають території трьох Південно-західних губерній імперії – Київської, Волинської та Подільської. Саме тут проживала найбільша кількість поляків на українських землях. Для зручності окреслення регіону ми будемо також використовувати термін «Правобережна Україна». В польській історіографії названі губернії позначають терміном «південно-східні креси», тобто окраїнні території Речі Посполитої.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від другої половини 60-х років XIX ст. до початку XX ст. Саме в названий період, після розгрому Січневого повстання, польська людність краю потерпала від переслідувань та репресій царизму. Модернізація економічного життя, зміни в соціальній сфері, народження нових ідеологій і утворення політичних таборів безпосередньо втягували у свій вир і польське населення регіону, утворюючи цікаву, але досить складну історичну картину розвитку Правобережної України.

Джерелами з визначеної проблематики стали документи, які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Саме вони допомагають виявити наявність приватних жіночих навчальних закладів, програму навчання в них. Статевий та віковий рівень грамотності, знання мови, якою навчалося польське населення, можна встановити, проаналізувавши звіти загального перепису населення, який проводився в Російській імперії у 1897 р. Для співставлення даних кількісних характеристик використовується і їх відсоткове значення, що дозволяє провести компаративістський аналіз. Великого значення для визначення ролі освіти в житті жінки мають джерела особистого характеру – мемуари, спогади дворянок, які проживали на території Правобережної України. Деконструкція життя поляків на «кресах» дає можливість встановити, якими були соціальні очікування щодо жінки в тогочасному суспільстві і як вони впливали на процес навчання і виховання полячок.

Історіографія проблеми історії польського жіноцтва на Правобережній Україні налічує багато праць, у яких дослідники побіжно розглядають дане питання. Польський історик Т. Епштейн в праці «Навчання дітей та молоді у польських дворянських родинах Київщині, Волині та Поділля в другій половині XIX – початку XX ст.» звертає увагу на особливості домашнього виховання дівчат, програми навчання у приватних пансіонах [4]. Важливу інформацію щодо жіночих організацій, кількості жінок у навчальних закладах містять роботи істориків О. Буравського, О. Білобровець, Д. Бовуа [14; 13; 1]. Так як освіта є частиною соціальної сфери і

залежить від загальної політики держави, а тим більше освіта інших національностей, то праці дослідників, а саме Н. Щербак, В. Надольської, які охарактеризували національну і освітню політику імперії Романових, теж мали суттєве значення при написанні роботи [23; 15].

За переписом населення, що проводився у Російській імперії 1897 р., можна встановити кількість польських жінок, які проживали в Південно-західних губерніях. Питання про національність в анкеті перепису не ставилося, але ставилися запитання про віровизнання та рідну мову. Для зручності в статті будуть вживатися вислови «польське населення», «поляки» для позначення тих кіл суспільства, які визнали саме польську мову рідною.

На Правобережній Україні, що була поділена на три губернії – Київську, Волинську та Подільську, проживало 163 552 жінки, які визнали польську мову рідною (відповідно по губерніям: 34 698, 93 460, 35 394) [16]. Така значна кількість польських жінок заслуговує на увагу дослідників, чого раніше бракувало історичним пошукам.

За переписом 1897 р. неможливо встановити кількість освіченого населення за станами, але можна вирахувати кількість грамотного населення за віковими групами. У звітах представлені дані про кількість грамотних «російською мовою» та про тих, хто грамотний іншими мовами. Мова йде про людей, які назвали польську мову рідною, а тому, вірогідніше за все, знали вони саме цю мову. Рівень грамотності серед польського населення різнився по губерніях. Найвищий був у поляків Київської губернії – 35 593 чоловік, або 52,2 % від всього польського населення губернії, у Подільській – 31 211, тобто 45,13 %, і у Волинській – 51 419, або 27,9 %. В цілому грамотних серед польськомовного населення трьох губерній нараховувалося 118 583, а середній рівень грамотності складав 36,8 % обраної групи.

Кількість чоловічого населення, які були «грамотні російською мовою» перевищує відповідну кількість жіноцтва у Подільській та Волинській губерніях. На Поділлі грамотних російською було 10 640 чоловіків і 10 725 жінок, що у відсотковому значенні до кількості польського чоловічого та жіночого населення становить 38,55 % і 37,28 %, а на Волині – 18 075 поляків було грамотними по-російськи і 14 196 полячок, що становить 26,76 % і 19,64 %. Іншим було становище у Київській губернії: грамотних по-російськи було 11 628 чоловік, а жінок – 12 547, що становить 40,48 % та 43,4 % польського населення губернії.

Кардинально іншою була ситуація з освіченістю на іншій мові. Найбільше поляків грамотних іншою мовою (читай – польською – *О.Н.*) було на Волині: серед чоловіків – 5 539 осіб, або ж – 8,44 %, серед жінок – 9 264, тобто 13,24 %. Потім за цим показником виступає Подільська губернія: чоловіча грамотність іншою мовою становить 2 110 чоловік, або 7,9 %, жіноча – 3 616, або 12,8 %. На Київщині ці показники дорівнюють відповідно 1 391 поляків, або 4,8 %, і серед жіночого населення – 2 795 осіб, або 9,5 %.

Для дослідника серед всього розмаїття кількісних даних представляють інтерес певні «сигнальні» цифри, а саме: 1. Кількість грамотних російською мовою набагато перевищує кількість грамотних іншою мовою, якою, на нашу думку, є польська, бо саме її порівняльна група осіб визнала рідною. 2. Рівень грамотності російською мовою у чоловіків перевищує жіночу грамотність у Волинській та Подільській губерніях, у той час, коли на Київщині, хоч і в незначній мірі, переважає жіноча грамотність. 3. Рівень грамотності іншою мовою (для нас це польська) переважає у жіночого населення. Саме ці особливості статистичних даних можуть навести історика на шлях пошуку причин такої ситуації в освіті польського населення.

Мабуть, для жодної людини, обізнаної з історією польського населення Правобережної України в другій половині XIX ст., не буде відкриттям, що рівень грамотності російською мовою серед поляків регіону був достатньо високий: серед чоловіків він становив 35,26 % і серед жінок – 33,44 %. Русифікація польського

населення проводилася поступово впродовж усього століття, а цілеспрямованого характеру цей процес набирає в післяповстанський період [23, с. 44-45, 50]. Російським урядом було видано ряд наказів, за якими польські школи в Західному краї підлягали закриттю, а за навчання польській грамоті в школі накладалися штрафи [21, арк. 1-3; 19, арк. 1-5]. Адміністративні обмеження стосувалися і викладачів університетів: згідно з наказом 1867 р. «уродженці Царства Польського і Західного краю, особи римо-католицького віросповідання, не допускалися ні до яких посад у навчальних закладах Міністерства народної освіти, крім Варшавського і Дерптського округів» [20, арк. 4]. Викладання польською мовою було заборонено навіть у приватних закладах [15, с. 83].

Чоловіча грамотність російською перевищує такий же показник жіночої грамотності. Причини цього факту можна знайти в суспільній практиці тогочасного існування. Після закриття багатьох польських навчальних закладів, хлопчиків віддавали на навчання в російські гімназії, які мали підготувати їх до вступу в університети.

Кардинально іншою була ситуація з жіночим навчанням. За влучним висловом дослідника польської освіти на Правобережній Україні Т. Епштейна, «не можна було й помислити, щоб панянка могла навчатися в російській школі. Вони цілковито бойкотувалися» [4, с. 53]. На сьогоднішній день важко встановити кількість польських дівчат, які б навчалися у російських гімназіях. Маємо лише деякі фрагментарні дані, якими не варто нехтувати, бо вони можуть певним чином пояснити наявну ситуацію в освіті.

Дослідник польського населення Волині О. Буравський у своїй монографії приводить дані про кількість учнів різних сповідань у початкових народних училищах Волинської губернії на 1902 р. За цими даними, католиків хлопців навчалось – 2 116, дівчат – 858, що у відсотковому значенні дорівнює 4,5 % та 1,6 % від усієї кількості учнів. У середніх навчальних закладах губернії ситуація інша – римо-католиків хлопців тут навчалось 711 та 129 дівчат, тобто 23 % та 4 % [14, с. 100]. Отже, на прикладі Волині можна констатувати значно більшу кількість хлопців, що навчалися у російських закладах освіти, ніж дівчат.

Газета «Край», що видавалася поляками у Петербурзі, містила кореспонденцію з регіонів, у тому числі з Правобережжя. Саме там можна прочитати цікаву інформацію про кількість учениць католицького віросповідання у навчальних закладах. Так, відомо, що у Житомирській жіночій гімназії 1885 р. навчалось 60 католичок на 446 учениць, а 1887 р. – 85 на 338 учениць [8. – 1885. – № 30; 8. – 1887. – № 28]. В Уманській жіночій гімназії на 180 учениць – 85 було католичок. Ця кількість перевищувала навіть кількість православних дівчат, яких у гімназії навчалось 70 [8. – 1887. – № 39].

Крім того, у різноманітних спогадах жителів Правобережжя знаходимо твердження про те, що жінки навіть не розуміли російську [5, с. 29; 7, с. 28]. Саме цей факт підтверджено і Т. Епштейном, який доводив, що російська використовувалась чоловіками у справах управління маєтком, служби, в ділових контактах, у той час, коли жінка, замкнена в досить вузькому суспільному колі – родина, маєток, сусіди-поляки, не потребувала вивчення цієї мови [4, с. 53]. Але така ситуація була притаманна лише дворянським колам, і то на початку – в середині XIX ст. Русифікація освіти і культурного життя, модернізаційні суспільні процеси, які розширювали кордони жіночого світу, сприяли більш широкому вжитку російської мови у середовищі польського населення.

Чому ж рівень грамотності польською перевищує у жінок, а не у чоловіків? Відповідь на це питання не може бути однозначною. Появу такої диспропорції можна пояснити багатьма факторами. По-перше, чоловіче населення постійно було втягнуто у контакти. Незнання російської ставило перепони на шляху отримання професії, роботи у імперії. Орієнтовані на отримання домашнього виховання,

польські дівчата не спішили отримати російську освіту, більше сподіваючись на приватні жіночі пансіони. В Центральному державному історичному архіві України зберігаються справи про влаштування таких навчальних закладів у 80-х роках XIX ст.

Їх викриття здійснювалося, в основному, за доносами, які поступали до Міністерства народної освіти. Але доказати «польський характер» навчальних закладів було не так просто. По-перше, місцеві поліцейські не афішували існування жіночих пансіонів, які б утримувались поляками. Причина, вірогідніше, полягає в тому, що місцева влада отримувала хабарі від власників пансіонів, як це було доведено у справі Леокадії Пшемицької. Названа пані, яка проживала в с. Зелений Ріг Уманського повіту, утримувала пансіон для дівчат упродовж 15 років, з 1871 р. до 1886 р., при цьому місцевий урядник знав про це, але мовчав, отримуючи хабар у розмірі 300 руб на рік [17, арк. 34 зв.].

Схожу ситуацію описує в своїх спогадах М. Дияковська. Брат її діда заснував школу в Ярошинцях, яка утримувалася його родичкою. Школа проіснувала близько 5 років завдяки тому, що її господарка завжди вчасно була попереджена про ревізії влади [3, с. 1-2].

Ще один випадок демонструє небажання афішувати будь-які негаразди на ввіреній території. В с. Махновському Бердичівського повіту Київської губернії існувала школа, де навчалося 16 дітей-католиків – за доносом місцевого вчителя 1887 р. Перевірка урядника виявила, що це було домашнє навчання у приватному будинку [22, арк. 67, 74]. Такий же висновок був зроблений і у випадку з пансіоном М. Глассек, який існував у м. Купель на Волині. Інспектор народних училищ після перевірки виявив, що з 8 учениць – 5 доводилися родичками господині, а, отже, це можна було висвітити як організоване домашнє навчання [22, арк. 83, 86]. Місцева влада намагалася довести, що існуючі форми навчання не можуть вважатися «польським впливом» на край. Чиновники не так стояли на захисті польської освіти, як хотіли убезпечити свою дільницю від наступних перевірок, звинувачень у непильності тощо. Не можемо виключати у цих випадках і можливості хабарництва.

Цікавою стороною вищеназваних справ є ще один момент, а саме авторство доносів. У випадку з пансіоном Л. Пшемицької донос прокурору уманського повітового суду був написаний місцевим приставом, а у с. Махновському – вчителем, якого місцевий ксьондз звинуватив у тому, що він примушує дітей католиків відвідувати православний собор [17, арк. 34; 22, арк. 63-67]. Отже, доноси були написані місцевими жителями, які, мабуть, мали один до одного певні претензії, а у вирішенні справ користувалися такими методами. Саме тут можна прослідкувати побутовий рівень ворожнечі, в якому національність та релігія використовувалися як розмінна монета.

Незважаючи на те, що перевірки, здійснені в жіночих пансіонах, часто виявляли «домашність» такої освіти та виховання, їх закривали. Так сталося з пансіоном М. Глассек, Л. Пшемицької та іншими. У випадку з міським училищем в Умані, яке утримувала Ц. Кожемяка, лютеранка за віровизнанням, було виявлено, що лише одна вчителька (за анонімним доносом – всі вчителі) – С. Стефанська є полячкою. Училище не закрили, але С. Стефанській заборонили викладання [22, арк. 32-36].

Навчальні предмети, що викладалися у приватних жіночих навчальних закладах, дозволяють виявити основні напрямки студіювання і відображають очікування суспільства щодо освіченості жінок. У приватних пансіонах дівчат навчали польській, руській, французькій, німецькій мовам, музиці, рукоділлю, закону Божому. Як бачимо, в програмі навчання відсутні точні та природничі науки, що підкреслювалося також і авторами особистих джерел [11, с. 8]. Фактично названі предмети готували дівчину до приватного, салонного життя, де вона могла б виявити знання

мов та розважити гостей грою на музичному інструменті. Отже, мова йде про певний стандарт жіночої освіти – «добру пані» та берегиню польськості.

На жінку покладалася справа збереження польськості у родині, а це означало, що вона повинна була прищепити дітям початкові знання про свою країну, її героїв, навчити їх рідній мові, скерувати у виборі вітчизняної літератури [9, s. 26]. Вечорами, коли вся сім'я була у зборі, відбувалося читання польських книжок, декламація віршів. У цей час дорослі згадували минуле, передавали свої знання дітям. Такі вечори А. Павелчинська, одна із авторів спогадів, називає «найкращою школою кресової історії» [10, s. 102]. Характерною особливістю набутих знань був їхній романтичний ореол.

Отже, соціальне замовлення впливало на рівень і особливості жіночої освіти полячок українських земель. Саме в цьому вбачається дисонанс у статевій грамотності польського населення.

Стан середньої та вищої жіночої освіти можна прослідкувати за тим же переписом населення 1897 р. Дані перепису вказують на кількість осіб, які мали освіту «вище початкової». Згідно з цими даними, на Київщині таку освіту мали 1 776 жінок (5,1 % від усього жіночого населення губернії), на Волині – 790 (0,8 %) і на Поділлі – 755 (2,1 %). Тобто більше всього жінок мали середню освіту в Київській губернії, а середній показник по регіону становить 2,6 %. У порівнянні з чоловічим населенням, 10,26 % якого мали середню або вищу освіту, аналогічний «жіночий» показник надто вже програє.

Такі разючі диспропорції у середній та вищій жіночій освіті спричинені самою історичною ситуацією в країні. Довгий час жінки у Російській імперії не могли вступати до вищих навчальних закладів. Закінчення жіночої гімназії не давало права вступу до університету, тому для отримання вищої освіти деякі дівчата їздили навчатися за кордон. Єдиним закладом вищої освіти для жінок на батьківщині були відкриті 1878 р. у Петербурзі Бестужевські курси.

Цікаві спостереження щодо вищої жіночої освіти були зроблені Т. Епштейном, який дослідив кількість студенток з «кресів» в університетах Королівства Польського. Історик довів, що основними напрямками студіювання дівчат були природничий, рільничий, хімічний та медичний факультети. Вірогідніше за все, зазначає автор, такий вибір навчання був обумовлений специфічним місцем жінки у маєтку на «кресах» [4, s. 121]. Жінки обирали спеціальність під впливом родини, де заняття сільським господарством було частиною «кресової ментальності», тісно пов'язаною з земельним патріотизмом.

Для багатьох дівчат навчання було лише можливістю поглибити свої знання. Те, що більшість з них навчалася в університетах недовго і дуже рідко хто отримував диплом, говорить про специфічне ставлення до освіти. Фактично не набуття знань було метою панянок, а розширення контактів чи освітні сімейні традиції. Вища жіноча освіта трактувалася польським товариством «як екстравагантна забаганка чи снобізм» [4, s. 121].

Навчання в пансіонах, у свою чергу, мало суто практичні навички. Вихована, «як добра пані», жінка могла знайти собі роботу в якості няньки, виховательки або ж заробити викладанням польської чи іноземних мов. Прикладом такого працевлаштування є справа Аліни Березовської, яка навчала дітей грамоті у с. Сівороч Ушицького повіту на Поділлі [18, арк. 15-20]. У школі А. Березовська навчала селянських дітей читати і писати по-польськи, а також викладала Закон Божий. Після викриття школи у 1896 р. викладання було заборонено. Але вчителька звернулася до влади з проханням дозволити їй викладати рукоділля і Закон Божий, бо вона не має інших засобів до існування, як навчання місцевих селянських дітей. В наративах багатьох дворян «кресів» зустрічаємо спогади про виховательок-полячок, які дають

підстави стверджувати, що така діяльність могла принести прибуток дівчатам із збіднілих шляхетських родин [3, s. 16; 12, s. 10].

Ще одним підтвердженням слушності думки про практичне застосування знань, отриманих у приватних пансіонах, є показник зайнятості жінок у навчальній та виховній діяльності. В цій сфері були зайняті 345 жінок на Київщині, 207 – на Волині і 174 – на Поділлі, що в цілому складає 3,2 % від всіх польських жінок, які були зайняті в економічному житті.

Наприкінці XIX – початку XX ст. поширюється позашкільний освітній рух польської молоді. В більшості пансіонів, гімназій, де навчалися поляки, функціонували нелегальні гуртки. В них школярі займалися не тільки самоосвітою, але й захоплювалися різноманітними політичними ідеями. Такі таємні організації були за своїм складом чоловічими. М. Івашкевічова, яка проживала в Бердичеві, пояснює цей факт тим, що дівчатам у приватних гімназіях було дозволено говорити рідною мовою, коли для хлопців ці таємні гуртки були єдиною можливістю відчувати себе поляком у зрусифікованих навчальних закладах [6, s. 123].

Ситуація змінилася під час революції 1905-1907 рр., коли з 1906 р. було дозволено створювати різноманітні національні організації та товариства. Саме в цей час з'являються польські товариства благодійного, національно-культурного характеру, легалізуються помірковані молодіжні об'єднання. Виникають і жіночі організації: Коло жінок полячок у Києві, Товариство Материнської школи та інші [1, s. 427; 2, s. 20, 25-26]. Але ці товариства, засновані жінками, мали на меті проводити просвітницьку роботу не тільки серед своїх членів, але й відкривати дитячі притулки, створювати музичні, драматичні та інші мистецькі гуртки, здійснювати благодійницьку допомогу лікарням тощо. Філіали Материнської школи, яка надавала початкову освіту польським дітям, відкривалися на Правобережній Україні.

Ще одна жіноча організація була утворена у 1907 р. в Житомирі – Християнсько-католицьке товариство трудящих жінок «Дзвигня». У статуті товариства зазначалося, що з метою інтелектуального та морального розвитку своїх членів товариство прагне організувати публічні лекції, читання, влаштувати бібліотеку, каси взаємодопомоги, відкривати майстерні і сприяти професійній освіті [13, с. 30]. Дане товариство, хоч у своїй назві несе відбиток релігійності, має світську програму діяльності. Серед засновників товариства не зустрічаються також імена католицьких священників. Отже, вірогідніше, найменування об'єднання за конфесійною ознакою було використано з метою не демонструвати національний характер організації.

Вищеназвані товариства, засновані під час певної демократизації на початку XX ст., демонструють прагнення жінок поглиблювати свої знання. Інтенсифікація економічного життя приводила до розуміння необхідності якісної освіти, яка б давала шанси конкурувати на ринку праці. Той факт, що польські жінки українських губерній не мали можливостей отримати вищу або середню професійну освіту, приводив до появи просвітницьких жіночих організацій. Але, як можна помітити, вони не були суто освітянськими – інтелектуальний та професійний профіль є лише побічним завданням, у той час, коли головним напрямком роботи є праця для суспільства, або взаємодопомога.

Отже, можна констатувати, що наприкінці XIX – на початку XX ст. жіноча освіта в середовищі польського населення знаходилася на досить низькому рівні. Її основними показниками було те, що початкова освіта надавалася як російською, так і рідною мовами. Те, що польська мова зберігалася жіноцтвом, було заслугою не тільки домашнього виховання, яке надавалося панянкам, але й функціонуванням приватних польських закладів освіти на Правобережжі. Однак такі заклади не стали провідниками прогресивної жіночої освіти, приділяючи головну увагу предметам гуманітарного циклу та традиційним «жіночим» предметам – музиці, танку, рукоділлю. Така освіта не давала можливостей знайти гідну роботу в імперії, але

відповідала національним інтересам польського населення. Брак якісної, конкурентноздатної освіти та загальна демократизація громадського життя в роки революції 1905-1907 рр. привели до появи просвітницьких жіночих організацій.

Джерела та література

1. Beauvois D. Rosyjsko-polska wojna o oświatę na terenie Ukrainy (1863-1914) // Europa nie prowincjonalna. – Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej w latach 1772-1999. – Warszawa, 1999. – S. 401-432.
2. Chojecki Z. Społeczeństwo polskie na Rusi. – Warszawa, 1937.
3. Dyakowska J. Wspomnienia. – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Sygn. 15375.
4. Epsztejn T. Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku. – Warszawa, 1998. – 233 s.
5. Iwaskiewicz J. Książka moich wspomnień. – Kraków, 1957.
6. Iwaskiewiczowa M. Wspomnienia. – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Sygn. 13173.
7. Jan Pic de Replonge. Obrazy pamiętnych Lat. 1903-1967. – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Sygn. 15535.
8. «Kraj». – Санкт-Петербург, 1885-1893.
9. Krauzowa Z. Rzeki mojego życia. – Kraków, 1979. – 290 s.
10. Pawełczyńska A. Koniec kresowego świata. – Lublin, 2003. – 464 s.
11. Pokrzywnicki E. Żywoty I sprawy. Cz. I. – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Sygn. 15415/I.
12. Rostworowski A. Ziemia, której już nie zobaczysz: Wspomnienia kresowe. – Warszawa, 2001.
13. Білобровець О. Діяльність польських організацій на Житомирщині наприкінці XIX – початку XX ст. // Українська полоністика. Вип. I. – К., 2005. – С. 28-36.
14. Буравський О. Поляки Волині в II пол. XIX – на поч. XX ст. – Житомир, 2004. – 166 с.
15. Надольська В.В. Польське питання в національній політиці Російської імперії // Поляки на Волині. Історія і сучасність. – Житомир, 2003. – С. 80-84.
16. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Т. 8. Волынская губерния. – Б.м., 1904.; Т. 16. Киевская губерния. – Б.м., 1903; Т. 32. Подольская губерния. – Б.м., 1904.
17. ЦДІАУК, ф. 317, оп. 1, спр. 427.
18. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 846, спр. 432.
19. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 848, спр. 453
20. ЦДІАУК, ф. 707, оп. 261, спр. 26.
21. ЦДІАУК, ф. 707, оп. 262, спр. 9.
22. ЦДІАУК, ф. 707, оп. 296, спр. 127.
23. Щербак М.Г., Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 1997. – 91 с.

НАУКОВО-ОСВІТЯНСЬКІ ТРАДИЦІЇ ЧОРНОМОРСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ

Формування Чорноморського державного університету розглянуто як результат розвитку професійної і вищої освіти Миколаєва.

Ключові слова: *Чорноморський державний університет імені Петра Могили, історія освіти, Південноукраїнський регіон.*

Формирование Черноморского государственного университета рассмотрено как результат развития профессионального и высшего образования Николаева.

Ключевые слова: *Черноморский государственный университет им. Петра Могили, история образования, Юг Украины.*

The P. Mohyla Chornomorskiy State University foundation is reviewed as a result of professional and higher education in Mykolayiv.

Keywords: *P. Mohyla Chornomorskiy State University, history of education, South of Ukraine.*

10 грудня 2008 року Кабінетом Міністрів України прийнято розпорядження про зміну статусу Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили. Нагадаємо читачам, як про це говориться у пункті 1 даного документа: «Прийняти пропозицію МОН, погоджену з Миколаївською облдержадміністрацією, щодо реорганізації Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили у Чорноморський державний університет імені Петра Могили». Таким чином, з 10.12.2008 р. в Україні до існуючих класичних університетів додався ще один – ЧДУ імені Петра Могили.

Це велике досягнення професорсько-викладацького і навчально-допоміжного персоналу та студентського й аспірантського колективів університету. Але таке визнання посилює й подальшу відповідальність. Бо ж зміна статусу із окресленням назви «Чорноморський університет» зобов'язує готувати кадри не тільки для Миколаївщини, а й усього Чорноморського регіону, не обмежуючись Україною. До речі, нині вирішено питання про відкриття у Грузії Тбіліського інституту як відокремленого структурного підрозділу університету імені Петра Могили.

Поява нового класичного університету посилила увагу до витоків університетської освіти та підготовки професійних кадрів на Миколаївщині. Власне, це й обумовило авторів статті підготувати для опублікування нижче наведені свідчення.

Нинішні основні корпуси Миколаївської «Могилянки» розташовані в історичному й священному місці за адресою: м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10. Інші споруди розміщені на вулицях Акіма та Володарського. Поряд знаходяться вулиці Адміральська та 5-та Слобідська. Нині такі вулиці, як Адміральська і 5-та Слободська, зберегли історичні назви, а вулиця 68 Десантників раніше називалася Аптекарською. Вулиця Акіма починала відлік Воєнних і мала назву «1-ша Воєнна офіцерська». На початку існування Миколаєва в цьому кварталі розміщувалися деякі господарські об'єкти Морського відомства, поряд розташовувалися аптечні земельні ділянки та почали будуватися офіцерські помешкання. Неповдалі від цього місця, як відзначив відомий краєзнавець І.С. Павлик у книзі «Освіта на Миколаївщині у XIX-XX століттях», була започаткована у Миколаєві професійна підготовка кадрів.

Насамперед, мова йде про відкриття у 1863 р. портової ремісничої школи, яка розпочала підготовку спеціалістів для миколаївського Адміралтейства, комерційного порту, комерційної біржі, каботажного флоту всього Чорноморського регіону.

Справедливості заради відмітимо, що на той час у Миколаєві, за спогадами Г.М. Ге, діяла школа юнг, штурманська рота, декілька десятків чоловічих та жіночих шкіл грамотності, дві гімназії та Південнослов'янський пансіон. Але ще раз наголосимо, що професійна підготовка кадрів здійснювалася лише у портовій школі.

Документальні архівні матеріали підтверджують високу якість проведення занять у портовій школі та успішне закріплення теорії на практиці. Завжди на належному рівні організовувалися й випуски фахівців. До речі, у формуванні випускових комісій завжди брав активну участь Миколаївський міський голова. Він, зазвичай, так письмово звертався до передбачуваних членів комісії із числа авторитетних миколаївців: «...Имею честь покорнейше просить Вас, Милостивый Государь, не отказать в принятии участия в качестве члена испытательной комиссии...». Пов'язуючи ці історичні факти із сьогоденням, зазначимо, що нині в ЧДУ, а раніше у МДГУ імені Петра Могили теж традиційно Державні екзаменаційні комісії завжди очолюють міський голова та його заступники, а також голова облдержадміністрації і заступники.

Та повернемося до історії. Ініціатором відкриття портової школи був тодішній головний командир Миколаївського порту і воєнний губернатор міста адмірал Богдан (Готліб) Олександрович фон Глазенап. Варто нагадати, що Миколаїв тоді перебував у скрутному стані. Саме закінчилася невдала для Росії Кримська війна (1853-1856 рр.), за умовами якої заборонялося тримати на Чорному морі воєнний флот, а у Миколаєві військово-морську базу, та здійснювати суднобудування. Глазенап, із метою подолання тогочасної економічної та фінансової кризи, зробив ставку на розвиток Миколаївського порту шляхом перетворення його у важливий міжнародний торговий центр. За дуже короткий проміжок часу йому вдалося відродити Миколаїв. Більше того, це невелике військове містечко стало економічним і духовним центром Чорноморського регіону. За твердженням директора Миколаївського державного архіву Л.Л. Левченко, Миколаївський порт, незважаючи на всі труднощі, за обсягом торгівлі із закордоном посів третє місце після Петербурга і Одеси, а за експортом зерна – перше в Російській імперії.

Усвідомлюючи уроки здолання сьогоденної кризи, керівництво університету імені Петра Могили планує розгорнути роботу з підготовки необхідних фахівців для Миколаївських, Очаківського, Херсонського та інших портів, а також розширити взаємозв'язок з підготовки кадрів на замовлення лідера серед українських зернотрейдерів ТОВ СП «НІБУЛОН», очолюваного Героєм України О.О. Вадатурським. Отже, питання підготовки кадрів для портів і сьогодні залишається актуальним.

Значну роль у розвитку Миколаївського та інших Чорноморських портів фон Глазенап відводив якісному кадровому поповненню випускниками Миколаївської портової ремісничої школи. Взагалі у період кризи адмірал Глазенап велику увагу приділяв освіті. Він виступив із пропозицією про відкриття у Миколаєві вищого навчального закладу, де б готувалися кадри для всього Причорномор'я. До того ж, зазначав Б.О. фон Глазенап, вищий навчальний заклад у Миколаєві обов'язково повинен мати статус класичного університету. А розмістити університетські навчальні корпуси він планував, як відзначив один із авторів даної статті, разом із професором В.Д. Будаком (Див. газету «Южная правда», 27.10.1998 р.), в центрі Миколаєва, поряд із нині існуючими навчальними корпусами ЧДУ імені Петра Могили. Передбачалося також використання й запусілих приміщень Адміралтейства. Наведемо мовою оригіналу міркування першого почесного громадянина м. Миколаєва Б.О. фон Глазенапа про доцільність відкриття університету з гімназією та прогімназією: «Этот край и город Николаев, – писал він, – очень

нуждається в вищому навчальному закладі, і Ніко-лаєвський університет зможе успішно продовжити традиції довготривалого існування інших університетів, гордістю і багатством, і науковими досягненнями, і славой своїх викладачів, а також їх вихованців».

Завдяки ентузіазму Глазенапа був розроблений Статут Миколаївського університету, який, до речі, зберігається у архівних фондах та у краєзнавчому відділі обласної універсальної наукової бібліотеки ім. О. Гмирьова. Але не судилося тоді відкрити класичний університет. Рішенням російського уряду його відкрили в Одесі. Не втілилася й інша ідея Глазенапа щодо відкриття хоча б політехнічного інституту – «пальму першості» перехопив Харків. Виходить, що тільки зараз, в умовах незалежності України, в Миколаєві почали діяти аж 2 класичні університети: Миколаївський державний університет імені В.О. Сухомлинського та Чорноморський державний університет імені Петра Могили.

Здається, на цьому можна було б і ставити крапку в розповіді про витоки появи ЧДУ імені Петра Могили. Але є ще деякі історичні факти, про які теж доцільно згадати.

У другій половині XIX століття у Миколаєві дислокувалися декілька сухопутних військових частин, серед яких був і 58-й піхотний Празький полк із власною похідною церквою. Його підрозділи розташовувалися у різних районах міста. У 1897 р. командир полку генерал-майор І. Саблін звернувся до міського голови з проханням виділити територію для побудови нової церкви, в якій би молилися як військові Миколаївського гарнізону, так і місцеві жителі, а також проводилася б духовно-просвітницька діяльність у недільній початковій школі для нижчих чинів, бібліотеці та на сільськогосподарських курсах.

Міська влада без вагань виділила земельну ділянку на розі Аптекарьської вулиці, тобто там, де нині розміщені нові корпуси ЧДУ імені Петра Могили.

Не тільки військові, а й значна кількість цивільних мирян брали участь у побудові нової церкви. 21 грудня 1898 р., тобто через рік, церква була освячена й отримала назву на честь покровителя Миколаєва – Святого Миколая Мірлікійського. Церква являла собою однопрестольну культову споруду і була прикладом стилізації під давньоруські базилікальні храми із дзвіницею перед входом. Община Свято-Миколаївської церкви була найчисельнішою в місті. І хоча церква була обгороджена металевим парканом, вмурованим у кам'яні стовпи, в 1935 р. все було дощенту зруйновано.

Отже, сучасні корпуси університету імені Петра Могили розташовані на святому, намолоному місці, там, де раніше відбувалося богослужіння у Свято-Миколаївській церкві 58-го піхотного Празького полку.

Сьогодні перед університетськими істориками постало питання щодо відшукування фундаменту знищеного храму з метою відзначення його пам'ятним знаком, а може й каплицею, де б поєднувалися духовні образи й діяння Святого Миколая Мірлікійського та Святого Петра Могили, покровителя нашого університету.

Звернемо увагу ще на один історичний факт. Наприкінці XIX – на початку XX століть у Миколаєві почали розвиватися міські початкові училища (школи). У 1915 р. їх нараховувалося 28, найбільш популярні отримали назви на честь О.С. Пушкіна, М.Ю. Лермонтова, В.А. Жуковського, М.В. Гоголя, О.В. Кольцова та М.В. Ломоносова. Приміщення останнього училища збереглося й донині. Зараз у відреставрованому Ломоносівському корпусі розміщені ректорат та зала засідань вченої ради ЧДУ імені Петра Могили. Хіба це не цікавий факт? Варто на цьому корпусі встановити пам'ятну табличку з написом, де б повідомлялося про освітянські традиції ЧДУ імені Петра Могили та віддавалася шана великому російському світочу науки, освіти і прогресу М.В. Ломоносову, який, до речі, навчався у Києво-Могилянській академії.

У 1920 р. на існуючій матеріальній базі портової школи і ломоносівського училища була організована школа ФЗУ, яку в 1940 р. реорганізували у ремісниче училище № 2. У роки Великої Вітчизняної війни училище разом із суднобудівним заводом було евакуйоване до Астрахані. Після повернення у 1944 р. до Миколаєва було здійснено декілька перейменувань, а згодом заклад перетворили у ПТУ № 19. На початку XXI ст. училище увійшло до складу МДГУ імені Петра Могили.

За роки існування даного професійного навчального закладу десятки тисяч кваліфікованих фахівців отримали надійну путівку в життя. Багато випускників стали організаторами виробництв та науковцями. Є серед вихованців і Герої Соціалістичної Праці. Ними стали В.П. Гурмаза, В.Д. Дідок та М.М. Никоненко, а І.М. Білому присуджена Державна премія СРСР. Певна частина представників училища успішно закінчила МДГУ імені Петра Могили.

За рекомендаціями керівництва суднобудівного заводу ім. 61 комунара та освітянських органів, частина наставників плідно працює у ЧДУ імені Петра Могили, продовжуючи традиції безперервної освіти шляхом поєднання навчального, наукового і практичного досвіду.

Вищевикладене свідчить про те, що витoki новопроголошеного Чорноморського державного університету імені Петра Могили починаються не з 1996 р., тобто з моменту створення Миколаївської філії Національного університету «Києво-Могилянська академія». А вихідні освітянські джерела визріли 145 років тому ще за часів адмірала Б.О. фон Глазенапа. Тож не збігом обставин, а закономірністю є поява на етапі проголошення України саме на цьому місці поряд із тодішнім зруйнованим ломоносівським корпусом у недобудованих приміщеннях ПТУ № 19 вищого навчального закладу нового типу.

У березні 2002 р. за урядової підтримки, завдяки плідній діяльності викладачів та студентів та належній оцінці й довірі з боку керівництва Національного університету «Києво-Могилянська академія» та органів місцевої влади, Миколаївська філія НаУКМА була реорганізована у самостійний Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили.

Тоді до МДГУ імені Петра Могили ще більше потяглися викладачі й абітурієнти. Серед студентів з'явилися представники не тільки з Чорноморського регіону, а майже із усіх областей України і навіть із Києва. Тут стали навчатися іноземні студенти, кафедри очолили професори та доктори наук. Почали відкриватися власні інститути, наукові школи й центри, спеціалізовані ради із захисту дисертацій. За темпами і масштабами розвитку МДГУ імені Петра Могили почав переростати себе. Фактично університет став багатопрофільним. І це так. Бо ж у гуманітарному університеті доктори технічних наук стали щорічно отримувати патенти на винаходи. Крім суто гуманітарних спеціальностей, у МДГУ імені Петра Могили розширився випуск бакалаврів і магістрів з правознавства, економіки підприємства, фінансів і кредиту, екології, охорони навколишнього середовища та збалансованого природокористування, комп'ютерних наук, комп'ютерної інженерії, приладобудування тощо.

Тож урядове рішення щодо зміни статусу МДГУ імені Петра Могили шляхом реорганізації у Чорноморський державний університет імені Петра Могили, власне кажучи, стало узаконеним приведенням до відповідного стану функціонування нашого закладу.

Безперечно, колектив університету усвідомлює те, що прийняття в складний кризовий час такого урядового рішення є не тільки знаком належної оцінки діяльності, а й покладення нових завдань. Із розумінням усвідомлюючи це, Чорноморський державний університет імені Петра Могили готовий не стільки конкурувати, а співпрацювати з усіма вищими навчальними закладами регіону в ім'я збагачення досвідом та покращення рівня підготовки кадрів нової генерації.

Джерела та література

1. Храм освіти на Інгульських схилах / За ред. Л.П. Клименка. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006.
2. Миколаївська філія Національного університету «Києво-Могилянська Академія»: сьогодні і майбуття. – Миколаїв: Видав. відділ МФ НаУКМА, 1998. – 124 с.
3. Національний університет «Києво-Могилянська Академія»: Миколаївська філія. Календар-довідник. – Миколаїв: Видав. відділ МФ НаУКМА, 1998. – 68 с.
4. Будає В., Багмет М. От проекта до реального университета // Южная правда (Миколаїв). – 1998. – 27 октября.
5. Клименко Л., Багмет М. Витоки Черноморського державного університету імені Петра Могили // Вечерний Николаев. – 2008. – 25 декабря.
6. Клименко Л., Багмет М. Народження класичного // Рідне Прибужжя (Миколаїв). – 2009. – 15 січня.
7. Козлов С. Черноморский государственный предстал во всей красе // Вечерний Николаев. – 2009. – 20 января.
8. Абрамова Н. Черноморская «классика»// Наш город (г. Николаев). – 2009. – 21-27 января.
9. Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805-1900). – Миколаїв. – Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – 300 с.

ІСТОРИЧНА КАРТА: МАТЕРІАЛИ ДО КУРСУ «ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ»

У статті розглянуті наукові дослідження історії розвитку картографії, поняття «історична карта», визначені види історичної карти, елементи та умовні позначки, місце в загальній класифікації карт.

Ключові слова: історична географія, історична карта, картографія.

В статье рассмотрены научные исследования истории развития картографии, понятие «историческая карта», определены виды исторической карты, элементы и условные обозначения, место в общей классификации карт.

Ключевые слова: историческая география, историческая карта, картография.

In the article were reviewed the researches of the cartography development history, the term «historic map»; specified historic map types, elements and symbols, the place in the general maps classification.

Keywords: historical geography, historic map, cartography.

Виникнення та дослідження карт

Кarti є давнім засобом фіксації уявлень людей про природне середовище, що їх оточує, та передачі просторової інформації. Відомі наскальні картографічні зображення, що належать до бронзової доби. Із розвитком людського суспільства, знань людей про їх навколишній світ та вміння у ньому орієнтуватися, із формуванням космографічних уявлень розвивалася і картографія. Картографія та карти у різних народів мали свої неповторні риси, які відображували специфіку їх культури на різних етапах історичного розвитку. Це і багатокольорові китайські карти на шовку III-II ст. до н. е., і плани римських землемірів (агримензорів), і середньовічні монастирські схеми світу (мапа Мунді), і навігаційні карти періоду Великих географічних відкриттів (портолани), і сучасні загальногеографічні та спеціальні карти і атласи.

Для істориків карти давніх часів є важливим історичним джерелом. Але їх наукове дослідження розпочалося порівняно недавно. Перший огляд історії картографії здійснив у топографічному депо наполеонівської армії інженер-географ Барб'є дю Бокаж в «Історичному описі» до «Меморіала топографічного і воєнного...» (1806). Із середини XIX ст. значення картографічного вивчення місцевості стало загальноновизнаним, тож зріс інтерес до історії давніх карт та картографії. У цей період виник популярний і до цього часу на Заході напрям історико-картографічних досліджень – факсимільна публікація пам'яток історії картографії з науковим коментарем до них, серед яких є видання, що представляють повну імітацію оригіналу (наприклад, у 1960 р. у Барселоні здійснена копія Каталанського атласу карт-портоланів 1375 р., виконана на пергаменті у натуральних розмірах та кольорах і розфарбована від руки). Серед вітчизняних факсимільних видань необхідно назвати звід західноєвропейських карт із зображенням території Росії XVI-XVII ст. В.В. Кордта у 3-х вип. «Матеріалів для історії російської картографії» (1899, 1909, 1910) та «Матеріалів для історії картографії України» (1931). Великий внесок у розвиток досліджень з історії картографії та популяризацію картографічних пам'яток

минулого зробив видатний полярний дослідник Н.А.Е. Норденшельд (1832-1901). Але узагальнюючі роботи з історії картографії були малочисельні.

Однією з перших наукових праць була «Історія географічної карти» Лео Багрова (1917), у якій автор розповів про зміни в оформленні та змісті географічних карт, про видатних картографів Європи. До Другої світової війни історією картографії займалися в основному бібліотечні і архівні працівники та колекціонери карт. Дослідження практично зводилися до «картбібліографії» (дослідження і опис найбільших картографічних фондів бібліотек і архівів), картографічної евристики (відкриття, введення у науковий обіг та аналітичний опис раніше невідомих карт) та персоналій великих картографів минулого (Меркатора, Ортелія, Птолемія, Блау та інших).

У повоєнний час дослідники перейшли від вивчення історії карт до дослідження процесів розвитку методики картографування. Важливою у цьому напрямі стала монографія американця Л. Брауна «Історія карт» (1950), якою у формі нарисів були охоплені основні періоди розвитку європейської картографії від найдавніших часів до 1940-х років. Провідними англійськими істориками картографії були Г.Р. Кроун та Р.А. Скелтон. П'ять перевидань з 1953 до 1978 рр. витримала книга Г.Р. Кроуна «Кarti та їх творці: введення в історію картографії», де, окрім західноєвропейської, була також розглянута картографія давнього Китаю, Японії, Америки тощо. Р.А. Скелтон в роботах «Розглядаючи давню карту» (1965) та «Кarti: Історичний огляд вивчення і колекціонування» (1972) розробив методику дослідження давніх карт. Американець Н. Троруер опублікував цікаве дослідження «Кarti і Людина: Дослідження картографії в її взаємодії із культурою та цивілізацією» (1972). Француз Ф. Дейнвілл (1964) зібрав терміни, умовні позначки, написи тощо, які використовувалися картографами 1500-1800 рр. для відображення на картах географічних реалій, тобто дослідив розвиток картографічної знакової системи. Англійський історик П.Д.А. Харві дослідив історію розвитку великомасштабного картографування у роботі «Історія топографічних карт, символів, малюнків...» (1980). Велика кількість праць була також присвячена дослідженню розвитку картографії у різних країнах. Так, цікавий досвід накопичено у Польщі, він пов'язаний із періодичним проведенням у Вроцлаві Всепольської конференції істориків картографії.

Ще у 1935 р. Л. Багров заснував науковий журнал з історії картографії «Imago Mundi: A periodical review of early Cartography», що видається до сьогодні і є органом Міжнародного товариства історії картографії. У 1967 р. в Амстердамі почав виходити також збірник «Acta Cartographica», у якому передруковуються із різних видань наукові статті з історії картографії.

У СРСР перше узагальнююче дослідження з даної проблеми вийшло у 1943 р. (Салищев К. Основы картоведения: Историческая часть). У повоєнний час радянські географи та історики почали активно займатися історією картографії і значенням давніх карт для історичних досліджень (наприклад, П.Г. Булгаков «Сведения арабских географов IX – начала X века о маршрутах и городах Средней Азии» (1954); В.П. Павлова «Картографическое изучение территории Украины: Исторический обзор» (1954); О.М. Медушевская «Картографические источники XVII-XVIII вв.» (1957) та «Картографические источники первой половины XIX века» (1959); Л.А. Гольденберг «Русские картографические материалы как исторический источник и их классификация...» (1958); В.Ф. Кремпольский «История развития картоиздания в России и СССР» (1959); А.И. Андреев «Очерки по источниковедению Сибири» (1960, 1965) та «Географические труды офицеров Генерального штаба (1836-1868 гг.) и их значение для развития географии в России» (1963); Е.М. Поспелов «Топонимика и картография» (1971); Ф.А. Шибанов «Очерки по истории отечественной картографии» (1971); А.Б. Дитмар «Рубежи ойкумены: Эволюция представлений античных ученых об обитаемой земле и природной широтной зональности» (1973); Б.А. Рыбаков «Русские карты Московии

XV – початок XVI століття» (1974) та «Геродотова Скифія: Історико-географічний аналіз» (1979) тощо) [1]. Серйозна увага вивченню історії картографії та картографічному методу в історичних дослідженнях приділяється і в сучасній Україні [2], для чого важливе значення має видання наукових збірників «Проблеми історичної географії України», «Історико-географічні дослідження в Україні». Але здобутки українських науковців з даної проблеми ще не узагальнені на рівні сучасного підручника.

Поняття «історична карта»

Карта – це умовний образ поверхні Землі або її частини у певному зменшенні на площині з використанням умовних графічних знаків. Для виконання зображення застосовують різноманітні **картографічні проєкції**, які є способом відображення сферичної поверхні землі на площині без викривлення.

Характерними рисами карти є:

- її виконання на площині;
- єдині вимірювання, що отримуються в результаті використання певних масштабів або принципів відображення випуклої земної поверхні на площині;
- використання умовних знаків;
- узагальнення образу [3, с. 7].

Є. Мізгальскі відзначає, що у **картографічній системі передачі інформації** реальний світ є джерелом, використання картографічних знаків – кодуванням інформації, а двовимірний візерунок, утворений знаками, – сигналом, який створює світлові промені, що проходять через простір у канал одержувача (мал. 1) [4, с. 12].

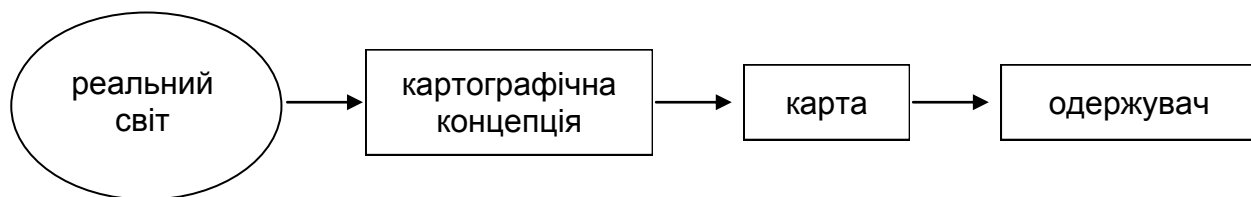

Рис. 1. Картографічна система передачі інформації

Вивчаючи історичні події або явища, ми встановлюємо не тільки, як і коли вони відбулися, але і неодмінно – де відбулися. Не розміщені в часі і просторі історичні події представляються порожньою абстракцією, позбавленою реального змісту, що не відбиває історичної дійсності. Багато історичних подій можуть бути зрозумілі тільки на основі їхніх просторових взаємин, у визначеній локальній обстановці. Вивчаючи будь-яке історичне явище, ми повинні, насамперед, точно і ясно встановити історичну обстановку, в якій воно відбувалося, дати їй характеристику і потім уважно простежити за всіма змінами у даній обстановці. Це можна зробити тільки за допомогою спеціальної історичної карти. У такий спосіб вивчення локальності історичних явищ тісно переплітається з вивченням історичної карти.

Історичні карти створюються на географічній основі і є математично визначеним, зменшеним, узагальненим образно-знаковим зображенням історичних подій, явищ, процесів чи періодів. Зображення демонструються на площині у певному масштабі з урахуванням просторового розташування об'єктів. Карти в умовній формі показують розміщення, стан, сполучення і зв'язки історичних подій і явищ, що відбираються і характеризуються відповідно до призначення даної карти [5, с. 176].

Історична карта в загальній класифікації карт

Кількість та різноманітність карт зумовлює їх класифікацію, або поділ карт на групи за певними характеристиками. Необхідно, щоб класифікації картографічних добутоків відповідали рядові умов: вони повинні створюватися за якою-небудь визначеною ознакою (підставі класифікації), бути послідовними, тобто поступово підрозділяти великі групи карт на більш дрібні, бути повними, тобто охоплювати безліч об'єктів, і, нарешті, несуперечливими. Виконання цих умов необхідне для повної інвентаризації картографічних добутоків, їхнього упорядкування, каталогізації і збереження в картографічних фондах.

Основа для оцінювання спільного та відмінного між картами розглядається за: 1) масштабом; 2) предметом дослідження; 3) змістом та 4) функцією [6, с. 12]. Класифікації за іншими характеристиками є допоміжними і можуть бути потрібними лише в конкретних випадках.

Кожна наукова класифікація повинна виконувати велику кількість логічних вимог. По-перше, обов'язковим у ній є перехід від загального (наприклад, класу) до більш дрібного (підкласу, виду). У результаті цього всі карти поділяються на **загально-географічні** та **тематичні**. По-друге, кожна ступінь класифікації супроводжується остаточною зміною критеріїв поділу.

Таким чином, загальногеографічні карти поділені на **оглядові, оглядово-топографічні, топографічні та шкільні**. Звичайно, серед шкільних карт є карти різного масштабу, оглядові та топографічні.

При поділі карт за територією обов'язковою є послідовність переходу від загальних до детальних понять. У зв'язку з цим, першу групу у класифікації утворюють карти, які охоплюють Землю в цілому. Далі окремо класифікують карти суходолу і світових океанів. У їх межах карти класифікуються двояко: за політичним критерієм або на підставі фізико-географічної регіоналізації. При групуванні за політико-адміністративним критерієм карти класифікуються спочатку за народами, які мають також свій внутрішній поділ.

Будь-яка **тематична карта** створюється на визначеній математичній основі, вибір якої визначається призначенням, тематикою карти, географічними особливостями території і властивостями самого зображуваного об'єкта. *Призначення карти відображене в її масштабі, змісті та формі.*

Для тематичних карт запропоновано багато різних класифікацій на основі теоретичних і практичних праць, діяльності інформаційно-картографічних служб. Перш за все, виділяються карти природничого характеру і суспільного характеру. Ці групи поділяються на галузі та види.

У класифікації **природничого характеру** карти групуються за фізико-географічним компонентом (атмосфера, біосфера, гідросфера), або за науками, що досліджують ці компоненти. Карти класифікують також залежно від їх властивостей та ступеня практичної спеціалізації. Існують **карти інвентаризаційні** – відображають сучасний стан природних образів, природничих досліджень; **оціночні карти**, що дають характеристику природним умовам за поглядом придатності для життя людини або за ступенем реалізації конкретних завдань; **рекомендаційні карти**, які є розширенням оціночних карт і дають просторову локалізацію пропонованих елементів, пов'язаних з раціональним використанням природних засобів. Оцінки та рекомендації завжди допускають передбачення змін у природі та господарстві.

Карти суспільного характеру поділяються на карти населення, господарські, послуг та політико-адміністративні. Окремий поділ суспільних карт складають **історичні карти**, які показують різні історичні події і процеси, а також їх причинно-наслідкові зв'язки.

Історичні карти поділяють на **види** за декількома критеріями:

- за охопленою територією (світові, материкові, карти держав);
- за змістом (оглядові, узагальнюючі і тематичні/проблемні);
- за масштабом (велико-, середньо- і дрібномасштабні) [5, с. 178].

Є. Мізгальські визначає, що, виділяючи категорії карт, групуючи їх за тематикою, треба одночасно враховувати типи карт, визначені сферою теми, методами досліджень, ступенем узагальнення, об'єктивізмом та практичним використанням картографічної інформації. Карти цієї категорії можуть обмежувати показ певних аспектів образу або вміст його повної характеристики. У результаті це приводить до утворення карт вузької тематики, які прийнято називати **галузевими**, а карти, що дають повну характеристику образу, – **загальними**. Виділяють також **аналітичні** карти, які розкривають певний аспект або властивості образів (процесів) у відриві від цілісності, без відображення зв'язків та взаємозв'язків з іншими аспектами цих образів. На противагу аналітичним картам, **синтетичні** дають цілісну характеристику образам (процесам), при утворенні яких виділяються складові конкретного образу та існуючі між ними зв'язки. Перш за все, синтетичні карти розрізняють за сферами синтезу. Спеціальну категорію становлять **комплексні** карти, які рівнозначно показують кілька видів образів чи кілька взаємопов'язаних образів, або окремо при застосуванні індивідуальних показників [4, с. 25].

Шкільні історичні карти належать до наочних засобів навчання, утворюючи разом із картами-схемами, контурними картами, планами, графіками і діаграмами групу умовно-графічних засобів [5, с. 176]. Класифікація карт з навчання історії зумовлена двома критеріями, а саме: а) формальною побудовою та місцем, у якому знаходиться картографічний центр і б) змістовним способом та сферою представлення інформації [7, с. 145]. Беручи до уваги зміст, спосіб та сферу представлення інформації в навчанні історії, виділяють карти: **розвиваючі**, що утворюють певний історичний образ динамічним способом, **оглядові** – вказують події, явища у межах певного історичного моменту, **узагальнюючі** – відбивають всі основні події і явища у межах визначеного у назві місця і періоду, **проблемні** – присвячені тільки одному питанню політичного, господарського або суспільного типу.

Елементи та умовні позначки історичних карт

Будь-яка карта – це досить складна графічна система. Вона складається із картографічного зображення, легенди (нерідко досить великої) додаткових зведень, текстів тощо. Всі **елементи карти** функціонально зв'язані між собою. Вони підпорядковані єдиній меті – дати цілісне наочне і високоінформативне зображення, максимально зручне для користувача [8, с. 38].

За К.О. Саліщевим, найважливіша частина тематичної карти – це **картографічне зображення**, у якому можна розрізнити дві складові: географічну основу і тематичний зміст. Географічна основа – це сукупність географічних елементів. Вона служить для поєднання й узгодження тематичного змісту. Звичайно, як географічну основу, використовують річкову мережу, населені пункти, шляхи сполучення, кордони адміністративно-територіального поділу, іноді рельєф. Але на різних тематичних картах вони даються з різною докладністю [9, с. 41].

Легенда карти – це система використаних на карті умовних позначок і пояснень до них. Легенда карти містить роз'яснення, тлумачення знаків, їхню розшифровку. Крім того, сама по собі легенда складає логічну схему відображеного на карті явища. Послідовність позначень, їхня внутрішня супідрядність, підбір фарб, відтінків, штрихувань, заголовків і підзаголовків у легенді – усе це підлягає логіці класифікації, прийнятої для картографованого явища. Легенди складних карт часто будуються в табличній формі, де по вертикалі дається одна характеристика, по горизонталі – інша, а в перетинанні рядків і стовпців таблиці представлені умовні

знаки, що синтезують обидві характеристики. Від ясності і чіткості організації легенди залежить науковість карти, а якість її оформлення визначає читаємість зображення [10, с. 221].

До елементів карти належать також **допоміжне оснащення і додаткові дані**. Вони необхідні, насамперед, тому, хто користується картою для одержання інформації. Доцільно, наприклад, поміщати на тематичній карті схему вивченості території, що містить вказівки на джерела, використані при створенні карти. Карта нерідко супроводжується діаграмами, що несуть додаткові зведення, розкривають які-небудь цікаві аспекти у зв'язку з основною темою. Невеликі за обсягом пояснювальні тексти на полях або на звороті карти характеризують принципи її складання, способи розрахунку картографуємих кількісних показників, принципи районування території та інших подібних даних [11, с. 23].

Знаки на карті – це елементи зображення для зорового сприйняття. Вони умовно представляють предмети, явища і процеси, показують їхнє місце розташування, якісні і кількісні характеристики. Сукупність знаків утворюють картографічний образ, а безліч образів складає цілісне картографічне зображення [12, с. 67]. Роль знаків на карті визначається тими функціями, що вони виконують. Насамперед, за допомогою знаків вирішується задача спілкування, передачі інформації між різними групами людей (задача комунікації). Знаки також служать інструментом фіксації, формалізації та систематизації знань.

Для побудови картографічних умовних знаків використовують цілу систему графічних засобів. Знаки можуть розрізнятися за формою, розміром, орієнтуванням, кольором, насиченістю кольору, внутрішньою структурою. Комбінуючи і сполучаючи різні графічні перемінні, картограф може одержати яку завгодно кількість варіантів умовних знаків.

Явища з різною локалізацією і характером просторового поширення відображаються різними видами умовних картографічних знаків. Ті об'єкти, що виражаються в масштабі карти, передають **площинними умовними знаками**. Звичайно, вони складаються з контуру і його заповнення. Об'єкти великої довжини, але малої ширини (ріки, дороги, кордони) показують **лінійними умовними знаками**, а об'єкти, що не виражаються в масштабі карти, зображують **позамасштабними позначеннями**. При цьому знаки будь-якого виду повинні характеризувати не тільки властивості кожного зображуваного об'єкта, але і їхні взаємні відносини: порядок, пропорційність, розходження, подоба тощо [13, с. 42].

Для об'єктів, що локалізовані в пунктах і не виражаються в масштабі карти, застосовують **спосіб геометричних, буквених або наочних позначень**, що показують місце розташування об'єкта, його якісні і кількісні характеристики. Якщо явище поширене на великих площах, то його показують на карті способами якісного або кількісного фону. **Кількісна характеристика** передається розміром позначки (пунсон міста з більшим населенням більший від пунсона міста з меншою кількістю населення). **Якісна характеристика** явища, зазвичай, позначається формою позначки або кольором. **Якісний фон** (колір, штрихування) застосовують для районування (диференціації) території за обраною ознакою, для картографічного відображення яких-небудь класифікаційних підрозділів.

За О.М. Берлянтю, для явищ, що мають суцільний, безперервний і при цьому більш-менш плавний розподіл на значній території, традиційним способом картографічного зображення служать **ізолінії** – лінії рівних значень якого-небудь кількісного показника. Ізолінії – дуже зручний, гнучкий і високоінформативний спосіб зображення. З їхньою допомогою вдається передати не тільки кількісні характеристики явищ, але і їхню динаміку, переміщення, зв'язок одних явищ з іншими (існують спеціальні ізолінії взаємозв'язку – ізокореляти). При складанні карти завжди враховується, що читач сприймає не кожную ізолінію окремо, а всю їхню сукупність,

єдину систему ізоліній, з допомогою якої можна відбити індивідуальні особливості форми і структури картографованого об'єкта [8, с. 45].

Для показу переміщень явищ у просторі використовують **знаки руху**: вектори і стрічки. Варіюючи колір, форму векторів, ширину і структуру стрічок, удається передати якісні і кількісні особливості динамічних явищ.

Розкриття динаміки подій і процесів – важлива особливість історичних карт. На географічній карті все статично, а на історичній легко побачити виникнення держав і зміну їх територій чи шляхи руху військ, торгових караванів тощо. Пересування людей, військові удари на карті показують стрілками, місця боїв – схрещеними мечами, райони повстань – крапками або вогнищами [5, с. 178].

Головним завданням історичної картографії є реконструкція давнього природного та культурного ландшафту. Концепція історичної географії, як науки про зміни природного та культурного ландшафту, є фундаментом історичної картографії. Специфіка історичної географії полягає у формулюванні тверджень, що надають допомогу в дослідженні зв'язків між історичними фактами і просторовою географією [14, с. 18]. Історична картографія відіграє допоміжну роль по відношенню до історичної географії. Відображення географічно-історичного простору в історичній картографії – ніщо інше, як створення актуальними історичними знаннями картографічного простору природно-суспільної дійсності.

Джерела та література

1. Постников А.В. Развитие картографии и вопросы использования старых карт. – М.: Наука, 1985. – 214 с.
2. Дашкевич Я. Завдання історичного картознавства в Україні // Картографія та історія України. – Львів, 2000. – С. 13-17; Сосса Р.І. Історія картографування території України від найдавніших часів до 1920 р. – К., 2000; Його ж. Стан і проблеми досліджень з історії картографії України // Пам'ять століть. – 2003. – № 2.
3. Салищев К.А. Картография. – М.: Просвещение, 1982. – 430 с.
4. Mizgalski J. Mapa historyczna. – Częstochowa: Wyższa szkoła pedagogiczna, 2003. – 240 s.
5. Пометун О., Фрейман Г. Методика навчання історії в школі. – К.: Генеза, 2005. – 330 с.
6. Картография с основами топографии / Под ред. Г.Ю. Гринберга. – М.: Просвещение, 1991. – 368 с.
7. Малахов Н.В. Элементы картографии в средней школе. – М.: Просвещение, 1972. – 230 с.
8. Берлянт А.М. Карта – второй язык географии. – М.: Просвещение, 1985. – 192 с.
9. Салищев К.А. Картоведение. – М.: Просвещение, 1990. – 400 с.
10. Гольденберг Л.А. К вопросу о картографическом источниковедении // Историческая география России. – М., 1975. – С. 217-231.
11. Берлянт А.М. Методологическая роль картографии в науках о Земле и обществе // Берлянт А.М. Образ пространства: карта и информация. – М.: Просвещение, 1986. – С. 5-28.
12. Леонтьев В.С. Тематическая картография. – М.: Просвещение, 1981. – 102 с.
13. Дробижев В.З., Ковальченко И.Д., Муравьев А.В. Историческая география СССР: Учеб. пособие. – М.: Просвещение, 1973. – 230 с.
14. Яцунский В.К. Историческая география. История ее возникновения и развития в XIV-XVIII веках. – М.: Просвещение, 1955. – 230 с.

НАШІ АВТОРИ

Багмет Михайло Олександрович (Миколаїв) – доктор історичних наук, професор, проректор Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили.

Вербицький Віталій Анатолійович (Миколаїв) – старший викладач кафедри фізкультури Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили.

Господаренко Оксана Валеріївна (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та археології Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського.

Діброва Сергій Степанович (Київ) – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри архівознавства і спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка.

Журавльова Ірина Казимирівна (Харків) – директор Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Знахоренко Оксана Михайлівна (Київ) – кандидат політичних наук, Міністерство транспорту та зв'язку України.

Клименко Леонід Павлович (Миколаїв) – доктор технічних наук, професор, ректор Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили.

Ковальчук Оксана Олексіївна (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

Котляр Юрій Вадимович (Миколаїв) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили

Куделко Сергій Михайлович (Харків) – кандидат історичних наук, професор, директор Центру краєзнавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Кушлакова Надія Миколаївна (Павлоград, Дніпропетровська обл.) – кандидат історичних наук, доцент кафедри економічної теорії, декан фінансового факультету Західно-Донбаського інституту економіки і управління.

Левчишена Оксана Михайлівна – здобувач кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди».

Лехович Мацей (Варшава, Польща) – доктор гуманітарних наук (Ph. Dr), ад'юнкт факультету географії і регіональних досліджень Варшавського університету.

Малишев Олександр Володимирович (Харків) – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та історії Національного аерокосмічного університету імені М.Є. Жуковського («Харківський авіаційний інститут»).

Мінц Микола Олександрович (Миколаїв) – кандидат історичних наук, в.о. завідувача кафедри соціології Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили.

Ніколаєнко Ольга Олександрівна (Харків) – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Харківського національного автомобільно-дорожнього університету.

Ніта Марек (Ченстохова, Польща) – доктор гуманітарних наук (Ph. Dr), ад'юнкт Інституту історії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові.

Палагнюк Юліана Вікторівна (Миколаїв) – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри державної політики та менеджменту Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили.

Палехова Вікторія Антонівна (Миколаїв) – кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії та економетрії Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили.

Песчаний Олег Олександрович (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу вивчення та публікації зарубіжних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

Полтавець Олександра Миколаївна (Херсон) – фахівець редакційно-видавничого відділу Херсонського державного університету.

Пронь Сергій Вікторович (Миколаїв) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили.

Савчук Варфоломій Степанович (Дніпропетровськ) – доктор історичних наук, професор кафедри квантової макрофізики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, академік АН вищої освіти України.

Сінкевич Євген Григорович (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили.

Сінкевич Ірина Юріївна (Херсон) – старший викладач кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету.

Татарченко Олександр Борисович (Херсон) – асистент кафедри українознавства Херсонського національного технічного університету.

Тригуб Петро Микитович (Миколаїв) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили.

Хмель Анастасія Олександрівна (Миколаїв) – завідувач кабінету кафедри всесвітньої історії Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили.

Черемісін Олександр Вікторович (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, історії та українознавства Херсонського державного аграрного університету.

Чокан Катерина Петрівна (Одеса) – аспірантка кафедри археології та етнології України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.